Антуан де Сент-Екзюпері

ПЛАНЕТА ЛЮДЕЙ
МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ

ЗАРУБІЖНА КЛАСИКА

Антуан де Сент-Екзюпері

ПЛАНЕТА ЛЮДЕЙ

МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ

З МАЛЮНКАМИ АВТОРА

З французької переклали:
А. Перепадя, А. Жаловський

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»
1981

ББК 84.4Фр
И(Фр)
С31

Передмова Олексія Чичеріна

Редакція історико-філологічної літератури

© Український переклад казки «Маленький принц», видавництво «Молодь», 1976

© Художнє оформлення, передмова, видавниче об'єднання «Вища школа», 1981

С $\frac{70304-078}{М225(04)-81}$ БЗ-7-23-81 4703000000

«...Я ЖИВУ В ПОЛЬОТІ»

«...Я живу в польоті... Лише той мене розуміє, хто відчув непояснену любов до польоту...». В цих словах із «Планети людей» відбита суть творчості Антуана де Сент-Екзюпері. Він — льотчик, але передусім він поет авіації, поет льоту.

Для нього політ — і улюблена, захоплююча справа, сповнена нескінченних відкрить, і символ відваги, натхнення, осявання, символ усього того, що становить суть істинного творчого духу.

Книги Сент-Екзюпері запалюють кожне здатне загорітися духовною величчю серце. Адже любов до польоту, яка пронизує всю творчість письменника, притаманна людям з найвищими виявами духовності незалежно від їхньої професії.

Подолання незмірних труднощів, небезпека, яка чатує на кожному кроці, незборима відвага і безмежна любов до людей — це постійна, глибоко осмислена тема усіх його творів.

Антуан де Сент-Екзюпері народився в Ліоні 29 червня 1900 року в родині збіднілого аристократа. Вже тринадцятилітнього хлопчика вабить мрія про політ. У той час це ще було дивовижним — людина в повітрі! Саме тоді Антуан вперше піднімається на літаку. Він у захопленні! Невимовні почуття сповнюють його ліризмом. Так народжуються перші поетичні рядки:

І крила тріпочуть в вечірню годину,
Мотора гудіння чарує мене.

Дитяче захоплення небом переростає у велику мрію, яка згодом визначила усе його життя. Юнак здобуває загальну освіту і докладає великих зусиль, щоб стати авіатором. І ось у 1921 році мрія збувається. Антуан де Сент-Екзюпері — військовий льотчик.

Молодий пілот відчуває настійну потребу розповісти людям про всі ті складні, розмаїті почуття, які огортають людину в польоті. З'являються його перші філософські, психологічно насичені нариси «Південна пошта» (1928) і «Нічний політ» (1931).

У 1935 році Сент-Екзюпері потрапляє в аварію: за двісті кілометрів од Каїра вийшов з ладу мотор. Вимушена посадка в пустелі. П'ять діб Сент-Екзюпері зі своїм помічником Прево блукали по розпечених під тропічним сонцем пісках, поки випадково не набрели на караван. Ця пригода стала основою для трагічного епізоду в романі «Планета людей», написаному в 1938 р., коли пілот після чергової аварії був надовго прикутий до ліжка.

Цей твір у 1939 році був удостоєний Великої премії Французької академії.

Розпочалась друга світова війна. А. де Сент-Екзюпері поривається на фронт, та за станом здоров'я його визнано непридатним до служби у військовій авіації. Пілоту довелось подолати чимало перешкод, щоб узяти участь в обороні рідної Франції від фашистської навали.

Його бойовий літак постійно бере курс на найбільш небезпечні ділянки фронту. Героїчні події цих трагічних днів війни навіюють йому тему книги «Військовий пілот».

У 1943 році Сент-Екзюпері знову відстороняють від польотів і він емігрує до США, де пише поряд з іншими творами свою знамениту казку «Маленький принц».

В Європу він повертається в 1944 році, коли з'явилась можливість продовжити боротьбу з фашистами.

Майор Антуан де Сент-Екзюпері здійснив ще вісім бойових польотів, та з дев'ятого — 31 липня 1944 р.— не повернувся.

Безстрашний воїн віддав життя за батьківщину. Та навічно залишається жити його літературна спадщина.

«Планета людей» і «Маленький принц» належать до кращих творів талановитого письменника і сміливого авіатора. Невимушений розвиток подій, висока емоційна напруга художнього відтворення дійсності характеризують ці твори. Письменник своєрідно, по-своєму, показує велич людини — відкривача неозорих просторів всесвіту, її мужність, винахідливість, нездоланну силу її розуму.

У «Планеті людей» декілька самостійних сюжетів. Цілком можливо, це події з життя самого автора, окрилені його фантазією.

Посеред Сахари літак терпить катастрофу. У витривалості пілотів, які довгих п'ять діб невтомно блукають пустелею, в їхньому вмінні протистояти здавалось би зовсім безвихідному становищу і, що найстрашніше,— нестерпній спразі — виявляється героїзм і стійкість людини.

Усі ці випробування могли б породити почуття недовір'я, відрази до пустелі. Та письменник по-своєму прихильний до неї: «За три роки в пустелі я звідав її смак».

Яке щастя врятувати від пустелі бідака Барка, що став рабом, і відпустити його на волю, повернути на рідну землю, що родить хліба і трави!

Яке щастя думати, що вродливі дівчата визволилися з цих безмежних, гнітюче одноманітних просторів пустелі, яка кишить гадюками! Можливо, вони й визволились... Але скільки людей ще гине — не в Сахарі, а в пустелі занедбаності, в голоді, злиднях!

Ось — напрочуд гарна дитина! Можливо, це юний Моцарт? Але й такий талант проштампують велетенські нівелюючі машини. Моцарт у цьому безжалісному світі приречений на загибель.

Сахара стає символом загибелі мільйонів людських душ, яку автор «Планети людей» постійно спостерігає в ненависному йому капіталістичному світі. В ньому, як і в пустелі, не вистачає цілющої вологи. живої води — справедливості.

«Маленький принц» — це казка про живу воду. Про вільний дух. Про політ... Тепер уже як символ вищого людського буття.

Знову політ. Знову неполадки з мотором. Знову вимушена посадка. І знову серед Сахари. Казкова зустріч з маленьким хлопчиком, безтурботним, відважним, який мислить по-своєму, по-дитячому. Очима багато не побачиш, треба бачити і розуміти серцем. Покинувши свою маленьку планету, на якій залишилася його улюблена квітка, маленький принц немало облітав світів. Він потрапляв до п'яниці, до жмикрута, до короля, до шанолюба, до бізнесмена... Все це — дорослі люди з жалюгідним способом мислення, приречені на духовне рабство.

Льотчик і маленький принц серед пустелі шукають живу воду — символ пошуку істини. І вони її знаходять. Свіжу, чисту, звеселяючу душу воду посеред пустелі!

Сент-Екзюпері був сповнений оптимізму хоч творив свою натхненну казку в найпохмуріший час — час фашистської окупації батьківщини. Далеко від неї. З тугою за нею.

ОЛЕКСІЙ ЧИЧЕРІН

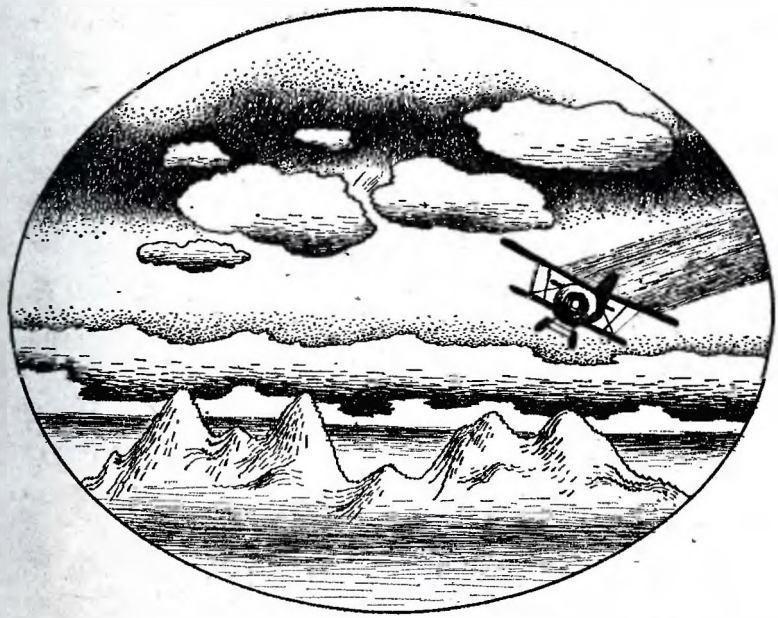

ПЛАНЕТА ЛЮДЕЙ

Анрі Гійоме, товаришу мій,
тобі присвячую оцю книгу

Земля краще за всі книги допомагає нам збагнути самих себе. Бо вона чинить нам опір. Людина спізнає себе у змаганні з перешкодами. Проте, щоб подолати їх, потрібне знаряддя. Потрібний рубанок чи плуг. Ходячи коло землі, хлібороб потроху виривае в природи деякі з її таємниць і добуває вселюдську правду. Так само й літак — знаряддя, що прокладає повітряні дороги,— приводить людину до всіх одвічних питань.

Упам'ятку мені перший нічний політ — я летів тоді над Аргентіною, ніч зайшла темна, тільки зрідка блимали, наче зорі, вогники на рівнині.

У тій безкраїй пітьмі кожен вогник звістував диво духу людського. Онде при тому огнищі хтось читає, чи сидить задуманий, чи веде з приятелем любу розмову. А тут, можливо, хтось хоче обійняти думкою всесвіт або мудрує, як його виміряти туманність Андромеди. А ген там кохаються. Розсіяні долами самотні вогники, і кожному потрібна увага. Навіть найубогішим — тим, що світять поетові, вчителеві, теслі. Горять живі зірки, а скільки ще там позачинюваних вікон, скільки погаслих зірок, скільки поснулих людей...

Подати б одне одному звістку. Покликати б вас, вогники, розкидані по рівнині,— можливо, який і відгукнеться.

I

ЛІНІЯ

Було то 1926 року. Я саме почав працювати пілотом у компанії Латекоер, що раніше ще за Аеропосталь та Ер-Франс налагодила сполучення між Тулузою й Дакаром. Я навчався там нашого ремества. Вкупі з іншими моїми товаришами я відбував стажування, що без нього новачкові не доручають пошти: пробні вильоти, перегони Тулуза — Перпіньян, нудні лекції метеорології в кутку крижаного ангара. Ми лякались іще не знаних нам гір Іспанії і шанобливо дивились на «ветеранів».

Цих «ветеранів» ми здибали в ресторації, вони були насуплені, трималися стороною й поблажливо давали нам поради. Ото, бувало, хто-небудь із них, вернувши з Аліканте чи Касабланки, приходив пізніше за всіх, у мокрій від дощу шкуратянці, і хтось із нас несміливо питав, як велося в польоті, — і за короткою відповіддю ввижався нам химерний світ, де всюди чигають пастки й провалля, де перед тобою нараз виринає прямовисна скеля і налітає буревій, здатний вирвати з корінням навіть кедри. Чорні дракони стережуть вихід у доли, гірські пасма повиті снопами блискавок. «Ветерани» вміло підживлювали в нас поштивий трепет. А потім дехто з них не повертався, і живим залишалось вічно шанувати його пам'ять.

Пам'ятаю, як повернувся з одного такого рейсу Бюрі, досвідчений пілот, що розбився згодом у Корб'єрах. Він підсів до нашого столу і їв мовчки, похмуро; рамена його ще горбились від недавньої натуги. Діялось те над вечір, одного з тих лихих днів, коли на всій лінії, від краю до краю, небо якесь гниле і пілотові здається, що всі гори викачано в болоті,— так на вітрильниках колись зривалися з ланцюгів гармати і пороли палубу, грозячи згубою. Я втупився в цього Бюрі і, ковтнувши слину, зважився нарешті запитати, чи важкий був рейс. Бюрі не чув мене; наморщивши чоло, він схилився над тарілкою. В негоду на відкритих літаках пілот визирає з-за вітрового шкла, щоб краще бачити, і вихор ще довго батожить його в обличчя і свище у вухах. Нарешті Бюрі ніби опам'ятавсь і почув мене, звів голову й засміявся. Було то гарно — Бюрі сміявся нечасто, і той несподіваний сміх ніби осяяв його втому. Він не став розводитися про свою перемогу і знову мовчки заходився їсти. Але в чаді ресторації, межи дрібних урядовців, що тішились тут після своїх нікчемних буденних клопотів, цей товариш з утомленими плечима здався мені навдивовижу шляхетним; з-під шорсткої шкаралущі проблиснув на мить янгол, що подужав дракона.

Одного вечора директор викликав мене до кабінету і сказав коротко:

— Завтра ви летите.

Я стояв і чекав, що зараз він мене відпустить. Але, помовчавши, директор докинув:

— Чи добре знаєте інструкції?

У ті часи мотори були ненадійні, не те що нинішні. Часто вони з доброго дива підводили нас: раптом щось оглушливо бахкало й дзвеніло, наче трощився на гамуз посуд,— і доводилося сідати, а назустріч уставали негостинні скелі Іспанії. «У тих місцях, коли мотору прийшов кінець, то вже пропав — кінець і літаку»,— казали ми. Літак, одначе, можна замінити. Аби тільки не ввігнатися в скелю. Отож нам під найгострішою карою заказано літати над хмарами, як унизу були гори. Зазнавши аварії, пілот міг розбитися об якесь верхів'я, вкрите білою куделею хмар.

Ось чому того вечора, наостанку, повільний голос торочив мені:

— Звісно, воно не зле йти над Іспанією за компасом, над морем хмар, навіть гарно, але...— І ще повільніше, з притиском: — ...але пам'ятайте, під морем хмар — вічність...

І от супокійна погожа гладінь, що розгортається очам, як виходиш із хмар, зразу здалась мені інакшою. Той лагідний затишок — пастка. Я вже уявляв собі ту величезну білу пастку, що десь унизу чатувала на мене. Здавалося б, під нуртує людська суєта, гамір, безугавне життя міст,— таж ні, там тиша ще глибша, ніж угорі, безгоміння — одвічний супокій. Те біле гливке місиво ставало для мене межею, що відділяла буття од небуття, відоме од незбагненного. Тепер я здогадувався, що лиш культура, знання й праця надають глузду видимому світу. Море хмар знайоме й верховинцям, проте вони не бачать у ньому таємничої заслони.

Я вийшов з кабінету гордий, мов хлопчисько. Вранці вже й мені мають доручити пасажирів та африканську пошту. А що, як я того не вартий? Чи годен я взяти на себе таку відповідальність? В Іспанії обмаль стартових майданчиків, а як щось трапиться — чи зумію я сісти? Я схилявся над мапою, як над яловою пустелею, і не знаходив відповіді. І от напередодні битви, пойнятий гордощами й острахом, я подався до Гійоме. Мій приятель Гійоме вже звідав ці траси. Він вивчив усі хитрощі й викрути, він знає, як підбити Іспанію. Хай він утаємничить і мене в усе.

Гійоме зустрів мене усмішкою.

— Я вже чув новину. Ти радий?

Він узяв із полички пляшку портвейну, шклянки і, все ще всміхаючись, підступив до мене.

— За таку подію треба випити. Побачиш, усе буде гаразд!

Від нього пашіла певність, як від лампи — світло. Кілька

років перегодом він, мій приятель Гійоме, доконав рекордних перельотів з поштою над Кордільєрами та Південною Атлантикою. А того вечора, сидячи під лампою, що освітлювала його сорочку, згорнуті руки й доброзичливу усмішку, він мовив просто:

— Звісно, бурі, туман, сніг — усе це даватиметься взнаки. А ти розваж так: літали ж тут інші, то чого б мені не літати.

А все ж я розклав мапу і попросив його проглянути зі мною маршрут. Нахилився над мапою, сперся на рамено приятеля, і знов почувся спокійно і впевнено, як у шкільні роки.

Дивна була то година географії! Гійоме не підносив мені даних про Іспанію, він дарував мені її приязнь. Він не казав мені за водні сточища, за людність і поголів'я худоби. Він казав не за Гвадіс, але за троє помаранчевих дерев, що ростуть край поля недалеко Гвадіса. «Увага, познач їх на мапі...» І відтоді три дерева забрали на моїй мапі більше місця, ніж Сьєрра-Невада. Він казав не за Лорку, а за хутір біля Лорки. За життя на цьому хуторі. За господаря його. І за господиню. І це подружжя, загублене десь у просторах за півтори тисячі кілометрів од нас, незмірно виростало в моїх очах. Вони загніздились на схилі гори — їхні вікна світили здалеку, що ті зірки,— і, наче доглядачі маяка, ладні були допомогти людям своїм вогнем.

Так ми витягали з забуття, з далечини незмірної подробиці, що про них і гадки не має жоден географ. Географів-бо цікавить тільки Ебро, що тамує спрагу великих міст. Їм байдуже до струмка, схованого в траві західніше Мотріля — напувальника трьох десятків квітів. «Увага, цей струмочок псує поле... Познач і його на мапі. Еге ж, я пам'ятатиму за мотрільську гадючку! Вона здавалась така плохенька, своїм тихим журкотом могла хіба що приспати кілька жаб, але сама вона дрімала впівока. Причаївшись у траві десь за дві тисячі кілометрів звідси, вона чигала на мене край спасенного поля. При першій же нагоді вона обернула б мене у сніп вогню...

Готовий я був до зустрічі з буцливими баранами, що пасуться он там, на схилі горба, і ще часом нападуть на мене. «Глянеш, на луках — нікого, і раптом — шелеп! — просто під колеса кидаються всі тридцять баранів...» І я здивовано посміхався на таку підступну грізьбу.

Так помалу Іспанія на моїй мапі, під лампою Гійоме, ставала країною чудес. Я значив хрестиками стартові майданчики й небезпечні пастки. Позначив хуторянина на горі і струмок на луках. Якнайточніше заніс на мапу пастівника з тридцятьма баранами, що його нехтують географи.

Я попрощався з Гійоме, і захотілось мені поблукати, подихати морозним вечірнім повітрям. Підняв комір і рушив

серед байдужих пішоходців, молодий і бадьорий. У цій незнайомій юрбі я пишався своєю таємницею. Вони не знають мене, ці сіроми, таж на світанку з вантажем пошти вони звірять мені свої турботи й душевні поривання. Вкладуть до моїх рук свої сподіванки. Й, уткнувшись у комір, я ходив серед них як їхній оборонець, а вони нічого і сном, і духом не знали.

Не доходили до них і знаки, що мені подавала ніч. Бо як десь заноситься на сніговицю, що перешкодить мені в першому ж польоті, від неї, либонь, залежить і моє життя. У небі гаснуть зірка по зірці, але перехожим не до них. Лиш я був утаємничений. Перед боєм мені посилали звістки про розташування ворога...

А проте ці гасла, такі важливі для мене, я діставав коло освітлених вітрин, де ряхтіли різдвяні подарунки. Здавалося, тієї ночі там виставлено всі добра землі — і мене п'янила гордовита свідомість, що я зрікся їх. Я воїн, і на мене чигає небезпека, нащо мені іскристий кришталь — оздоба вечірніх урочистостей, що мені абажури й книги? Я, рейсовий пілот, уже плив у тумані, уже зажив гіркого овочу нічних польотів.

Збудили мене о третій вночі. Я розчахнув віконниці, побачив, що надворі дощ, і, не хапаючись, статечно одягся.

За півгодини я вже сидів, окульбачивши валізу, на лискучому мокрому пішоході і виглядав автобуса. Скільком товаришам переді мною доводилось у день висвячення отак чекати, і їм стискалося серце! Нарешті й вона вивернулась із-за рогу, ця стара деренчлива чортопхайка. І я, як колись товариші, дістав право втулитися між сонним митником та двома чи трьома урядовцями. В автобусі відгонило затхлою й курною канцелярією, старою конторою, де людське життя вгрузає мов у болоті. Що півкілометра автобус зупинявся, підбирав ще одного писаря, ще одного митника чи інспектора. Сідаючи, новий пасажир вітався, йому щось миркали на відповідь, і він десь примощувався й засинав собі. Мов у якійсь смутній валці, трусило їх на вибитій тулузькій бруківці, і рейсовий пілот, опинившись межи чиновників, спершу нічим від них не відрізнявся... Але обабіч бігли вуличні ліхтарі, наближався аеропорт — і старий розбитий автобус правив уже за сірий кокон, що з нього людина вийде перетвореною.

У житті кожного товариша був такий ранок, і він ось так же відчував, як у ньому, досі підлеглому, ще змушеному терпіти причіпки всякого інспектора, народжується той, хто відповідатиме за іспанську та африканську пошту,— той, хто за три години серед блискавок стане до бою з драконом Оспіталета, а за чотири години, подужавши його, може обрати будь-який шлях собі до вподоби — в обхід, над морем, чи на приступ, навпростець через Алкайське пасмо, він позмагається і з бурею, і з горами, і з океаном.

У житті кожного товариша був такий ранок, і він, у безобличному й безіменному гурті людей під хмарним небом зимової Тулузи, ось так же відчував, як зростає в ньому володар, що за п'ять годин залишить позад себе зиму й північ, дощі й сніги і, скинувши газ, поволі спуститься в літо, в сліпучий під сонцем Аліканте.

Давно вже немає старого автобуса, але він живий у моїй пам'яті й досі, твердий, холодний і незатишний. Він буцімто був символ доконечного готування до суворих радощів нашого ремества. В усьому тут давалася взнаки якась виразна стриманість. Пам'ятаю, три роки перегодом у цьому-таки автобусі (не було сказано й десяти слів) я дізнався про загибель Лекрівена, одного з багатьох наших товаришів, котрі туманного дня або туманної ночі пішли на вічний спочинок.

Був такий самий досвіток — третя година, і така сама сонна тиша, як раптом наш директор, невидимий у пітьмі, гукнув до інспектора:

— Лекрівен не сів уночі в Касабланці.

— Га? — озвався інспектор.

Знепацька розбуджений зі сну, він натужно труснув головою, щоб показати свою запопадливість на службі.

— Га? Йому не пощастило пробитися? Повернув назад?

З хвоста автобуса йому коротко відповіли:

— Ні.

Ми чекали, але більше ані слова не почули. Важко падали секунди, і потроху стало ясно, що по тому «ні» нічого більше й не буде сказано, що те «ні» — остаточний і немилосердний присуд: Лекрівен не тільки не приземлився в Касабланці, але вже ніколи й ніде не приземлиться.

Як і того ранку, перед моїм першим поштовим рейсом, я й собі улягав обрядам нашого ремества і, глядячи в вікно на блискучий брук, де відбивалося світло ліхтарів, відчував, що не дуже певний себе. Калюжі під вітром бралися брижами, схожими на пальмове гілля. Я подумав: «Щось мені не щастить... для першого рейсу». І звернувся до інспектора:

— Бачте, яка негода?

Інспектор утомлено глипнув у вікно:

— Це ще нічого не означає,— мовив він спроквола.

Як же тоді зрозуміти, лиха погода чи добра? Учора ввечері Гійоме одним своїм усміхом звів нанівець усі лихі пророкування, що ними страшили нас «ветерани», але вони знову спали мені на думку: «Коли пілот не знає всієї траси, як свої п'ять пальців, та потрапить у хурделицю... шкода мені його, неборака!..» Треба було їм підпирати свій авторитет, от вони й хитали головою, а ми ніяково топталися під їхніми співчутливими поглядами, відчуваючи себе простачиськами.

І справді для багатьох із нас автобус правив за останній притулок. Скільки їх було — шістдесят? Вісімдесят? Усіх їх одвозив дощистого ранку той самий мовчазний водій. Я озирнувся: вогненні цятки жевріли в пітьмі, кожна то спалахувала, то меркла у такт роздумам курія. Вбогі роздуми підтоптаних урядовців. Скільком із нас оці супутники стали за жалобний кортеж?

Я наслухав неголосних балачок. Розмовляли за недуги, за гроші, побивалися сутужним родинним життям. За всім оцим поставали мури тоскної в'язниці, куди запакували себе ці люди. Нараз я узрів обличчя долі.

Скостенілий канцеляжко, мій супутнику з автобуса! Ніхто ніколи не вказав тобі дороги до втечі, а ти сам тут нічим не зарадиш. Ти вимурував собі тихий світ, забиваючи, наче терміти, всі виходи до світла. Ти звився в клубок, нидієш у своєму обивательському гаразді, в зашкарублих навичках, у провінційному затхлому ладі життя; ти звів цю вбогу твердиню і сховався од вітру, од морського прибою й зірок. Тебе не обходять морочливі далекосяжні справи, тобі й так нелегко було забути, що ти — людина. Ні, ти не мешканець мандрівної планети, бо ти не вдаєшся в питання, що на них годі відповісти — ти звичайнісінький обиватель тулузький. Ніхто тебе вчасно не струснув, а тепер уже пізно. Глей, що з нього тебе зліплено, затужавів і зсохся, і вже ніхто не розбуркає в тобі заснулого музики, чи піснетворця, чи звіздаря, який, може, колись у тобі був.

Що вже мені до того дощу! Чарівницька сила мого ремества пориває мене в інший світ — за якісь дві години я зійдуся лице в лице з чорними драконами і з гірськими пасмами, квітчаними гривою синіх блискавок, а вже проти ночі, вихопившись на волю, промощу свою дорогу по зорях.

Так відбувалось наше бойове хрещення, і ми вже літали. У рейсах переважно нам велося. Спокійно, як справдешні норці, поринали ми в глиб наших володінь. Сьогодні їх уже добре звідано. Пілот, бортмеханік і радист уже не вирушують навмання, для них літак — то лабораторія. Вони підлягають не краєвидові, що суне під крилом, а хитанню стрілок. За кабіною десь тонуть у пітьмі гори, але то вже не гори, а невидимі сили, чиє наближення треба вирахувати. Радист при лампі ретельно записує цифри, механік ставить позначки на мапі, і коли гори знесло в бік, коли верховини, що пілот лагодився обійти ліворуч, опинилися просто нього, ніби принишклий ворог у засідці, він бере й вирівнює курс.

А на землі чергові радисти всі гуртом старанно записують з голосу товариша: «0 годин 40 хвилин. Курс 230. На борту все гаразд».

Так літають сьогодні. Екіпаж і не відчуває, що рухається. Ніби вночі в морі, він далекий від будь-яких дороговказів. Але безугавне тремтіння моторів оддається в цьому освітле-

ному покої і перетворює його. А час збігає. І за всіма цими циферблатами, радіолампами, стрілками чиниться якась незрима алхімія. Секунда по секунді таємничі жести, притлумлені слова, зосереджена увага готують диво. І якогось там часу пілот може впевнено припасти чолом до вікна. Золото зродилося з небуття, воно виблискує стартовими вогнями.

І все ж кожному з нас траплялося таке: в польоті, за дві години від аеродрому, замислишся і раптом відчуєш таку самотність, таку відірваність од усього на світі, що їх би не зазнав навіть десь у Індії,— і, здається, уже не буде вороття.

Так було з Мермозом, коли він уперше перелетів гідропланом Південну Атлантику і над вечір дістався Порт-о-Нуара. Бачив, як просто нього щохвилини все щільніше сходяться хвости ураганів, ніби зводили при очах мур. Потім запала ніч і приховала ті готування. А за годину, вивернувшись із-під хмар, він опинився в зачарованому царстві.

Попереду вставали смерчі, вони здавалися нерухомі — чорні колони якогось храму. Вгорі вони розширялись, підпираючи низьке й похмуре склепіння бурі, але крізь виломи в склепінні падало смугами світло, і повний місяць сяяв поміж колон, відбиваючись у студених плитах моря. І Мермоз сунув через ту пустку й руїни, летів місячними протоками, серед бакенів світла — ті значили звивистий фарватер — обходив велетенські гримучі колони здибленого океану; чотири години він вибирався з храму до виходу. Та грізна велич приголомшувала, і лиш як Порт-о-Нуар зостався позаду, Мермоз раптом збагнув, що навіть не встиг злякатися.

Пам'ятаю і я години, коли покидаєш межі реального світу. Тої ночі всі радіопеленги, послані з аеродромів Сахари, неймовірно спотворювались і зовсім збили мене й мого радиста Нері з пантелику. Нараз крізь продуховину в тумані внизу блиснула вода, і я круто звернув до берега, але годі було зрозуміти, чи ми далеко зайшли над морем.

Хтозна, чи дістанемося ми того берега — могло забракнути пального. Та навіть як дістанемося, треба ще знайти стартовий майданчик. А тим часом місяць уже заходив. Усе важче було вимірювати, куди нас знесло,— і ми, вже оглухлі, потроху й сліпли. Місяць вигасав у тумані, ніби жарини у сніговому заметі. Небо над нами теж повивалося в хмари, і ми пливли між хмарами й туманом, у бляклій мертвотній пустелі.

Аеропорти, що озивались на наш поклик, не могли визначити, де ми. «Пеленга дати не можемо... Пеленга дати не можемо...» — правили вони, бо наш голос долинав до них звідусіль і нізвідки.

Нараз, як ми вже втратили надію, попереду ліворуч на обрії блимнула вогненна цятка. Я аж не тямився з радощів. Нері нахилився до мене, і я почув — він співає! Авжеж, це аеродром, авжеж, це маяк! Бо тут нема чому більше світити — ночами ціла Сахара западає в пітьму, вся вона ніби

вимирає. А вогник поблимав трохи й погас. Була то зірка навзаході, всього на мить вона визирнула під обрієм, між хмарами й пасмами туману, а ми і взяли курс на неї...

Ще і ще вставали перед нами вогні, і ми з невиразною надією брали курс на кожне нове світелко. І як воно не гасло зразу, ми вивіряли його.

— Бачимо вогонь,— передавав Нері аеропортові в Сіснеросі.— Тричі погасіть і запаліть маяк!

І Сіснерос гасив і знову запалював свій маяк, але не блимало жорстоке світло, що його ми пантрували,— непідкупна зірка.

І хоч пальне дедалі сходило, ми щоразу попадались на золотий гачок: оце зараз попереду правдивий маяк! Оце вже аеродром — і життя! І знову ми міняли зірку.

Отоді ми відчули, що заблудили в просторі, серед сотень недосяжних планет, і хто його знає, як одшукати ту справжню, ту єдину нашу планету, де зосталися знайомі поля, й ліси, і рідна домівка, і всі, хто нам близький...

Та єдина планета... Я вам розповім, який мені тоді привидівся образ, хоча, можливо, він видасться вам дитинним. Але ж і в хвилину небезпеки залишаєшся людиною з усіма людськими клопотами, і я був голодний і хотів пити. Якщо тільки дістанемося Сіснероса, думав я, там заправимося і знову у дорогу, і от рано-раненько ми в Касабланці. Та й по всьому! Ми з Нері підемо до міста... Деякі кав'яреньки на світанні вже відчинені... Посідаємо при столику, нам подадуть свіжі рогалики й каву з молоком, і посміємося з небезпек минулої ночі. Ми з Нері приймемо вранішні дари життя. Так старій селянці важко було б відчути бога, аби не мала вона мальованого образка, немудрої ладанки, чоток: аби ми почули, з нами треба розмовляти простою зрозумілою мовою. Так і для мене радість буття втілилася в першому ковтку запашного гарячого напою, в цій суміші кави, молока й пшениці — у тих узах, що з'єднують нас із тихими пастівниками, з екзотичними плантаціями і жнивом, із цілою Землею. З-межи силенної сили зірок лиш одна наповнила цим пахучим напоєм келех нашої вранішньої трапези, щоб стати нам ближче і зрозуміліше.

Але між нашим кораблем і тою залюдненою планетою ширились нездоланні далі. Усі добра світу спочивали на порошинці, серед сузір'їв загубленій. І звіздар Нері, намагаючись її розпізнати, все ще намарно заклинав світила.

Нараз він пхнув мене в бік. За тим штурханом я дістав записку і прочитав: «Усе гаразд, приймаю чудесне повідомлення». З неспокійним серцем я чекав, поки він допише ті кілька слів, що нас урятують. І от нарешті цей дар небес у мене в руках.

До нас удавалася Касабланка, звідки ми вилетіли ввечері.

Депеша забарилася в дорозі і раптом наздогнала нас за дві тисячі кілометрів, коли ми блукали над морем, між туманом і хмарами. Йшла вона від державного контролера аеропорту в Касабланці. Я прочитав: «Пане де Сент-Екзюпері, мушу просити Париж покарати вас: вилітаючи з Касабланки, ви розвернулись надто близько ангарів». Так, правда, я розвернувся надто близько ангарів. Правда і те, що цей чоловік вичитував мені з обов'язку служби. І в канцелярії аеропорту я покірно вислухав би догану. Але там, де вона наздогнала нас, вона була недоречна. Дико пролунала вона серед цих рідких зірок, у густому тумані, над морем, що дихало погрозою. Нам звірено долю пошти й літака, і нашу власну долю, мали ми що робити, аби не позбутися душі, а тут людина зганяла на нас свою дрібну злість. Але ми з Нері нітрохи не обурились — навпаки, повеселішали і навіть зраділи. Він допоміг зробити нам відкриття: тут ми самі собі пани! Хіба той капрал не зауважив з наших нашивок, що нас підвищено на капітанів? Він урвав наші думи на півдорозі від Чумацького Воза до сузір'я Стрільця, і чи варто було хвилюватися через такі от дрібниці, коли стурбувати нас могла хіба що зрада місяця...

Першим і єдиним ділом планети, що з неї озвався цей чоловік, було передати нам точні дані, аби ми могли знайти дорогу серед світил. І дані ті були хибні. А про все інше їй би поки що мовчати. І Нері пише мені: «Чим ото дурня клеїти, краще б вони нас привели куди-небудь...» Вони — себто вся людність земної кулі, всі народи з їхніми парламентами й сенатами, з військом, флотами й королями. І перечитуючи послання йолопа, що надумав поквитатися з нами, ми звернули на Меркурій.

Врятувала нас дивовижна випадковість. Уже не сподіваючись дістатися Сіснероса, я звернув під прямим кутом до берега і поклав собі триматися цього курсу, аж поки вийде пальне. Тоді, можливо, ми й не впадемо в море. На лихо, облудні маяки завели мене хтозна-куди. І на лихо, у кращому випадку, нам доведеться серед ночі пірнути в густий туман, отож десь найпевніш ми розіб'ємося під час посадки. Але вибору я не мав.

Все було ясно, і я лиш невесело стиснув плечима, коли Нері тицьнув мені писульку, що з годину тому могла б нас урятувати: «Сіснерос пробує визначити, де ми. Сіснерос передає: приблизно двісті шістнадцять...» Сіснерос уже не мовчав, закопавшись у темінь. Сіснерос прокидався, ми відчували, що він десь ліворуч. Та чи ж далеко до нього? Ми з Нері притьмом порадилися. «Надто пізно»,— вирішили ми обидва. Погонишся за Сіснеросом, то ще й до берега не дотягнеш. І Нері відповів їм: «Пального всього на годину, утримуємо курс дев'яносто три».

Тим часом один по одному прокидались аеродроми. До нашої розмови приставили нові голоси — Агадір, Касабланка, Дакар. І в кожному місті здіймалася тривога: радіостанція викликала начальника аеропорту, а той уже наших товаришів. Поволі всі зібралися круг нас, як біля постелі недужого. Марне співчуття, а проте співчуття. Даремні поради, але які зворушливі!

І раптом здалеку, за чотири тисячі кілометрів, подала голос Тулуза, головний аеродром. Тулуза вдерлась до нас і запитала навпростець: «Індекс вашого літака — Ф...?» (Зараз я вже не пам'ятаю номера).— «Так».— «Тоді у вас пального ще на дві години. Ваша машина має нестандартний бак. Курс на Сіснерос».

Так вимоги ремества перетворюють і збагачують світ. Але, щоб у звичних образах пілотові об'явився новий зміст, йому зовсім не доконче пережити таку от ніч. Одноманітний краєвид за вікном стомлює пасажирів, але екіпаж дивиться іншими очима. Он та лава хмар, що зводиться на обрії, для пілота не декорація: вона кине виклик його м'язам і задасть нелегку роботу. І він уже бере її на увагу, вимірює й оцінює, вони говорять одною мовою. А ген там устає гірський шпиль, до нього ще далеко — чим він його зустріне? У місячному сяйві — то зручний дороговказ. Та як летиш наосліп, збочивши, насилу вирівнюєш курс і не знаєш точно, де ти; тоді той шпиль обертається у вибухівку, сповнює загрозою цілу ніч, як одна-єдина міна, нуртами гнана, затроює все море.

Інакшим бачиться пілотові й океан. Для пасажирів хуртовина зостається невидимкою: з високості не видно, як здіймаються буруни, і хмари бризок здаються нерухомі. Лиш біліє унизу широко розплатане пальмове віття, зубчасте, протяте жилками й наче запушене паморозою. Але пілот розуміє, що тут на воду не сядеш. Для нього ці пальми немов ті величезні отруйні квіти.

І навіть як рейс випав щасливий, на своєму відтинку траси пілот не просто глядач. Він не милується на барви землі й неба, сліди вітру в морі, на позолоту призахідних хмар, але розважає про них. Ніби хлібороб, який, обходячи свою ниву, з тисячі прикмет дізнається, чи ждати ранньої весни, чи не вдарять заморозки, чи буде дощ, і пілот також передбачає сніговицю, туман або ясну, погідну ніч. Поперваx здавалось — літак віддалює людину від природи, таж ні, ще владніші стають її закони. Громове небо позиває пілота на суд стихій — і, самотній, він боронить свій вантаж у суперечці з трьома первісними божествами — з горами, морем і бурею.

II

ТОВАРИШІ

1

Кілька французьких пілотів, і серед них Мермоз, проклали над нескореними теренами Сахари авіалінію Касабланка—Дакар. Мотори тоді були вельми ненадійні, Мермоз зазнав аварії і попав у руки маврам; забити його вони не зважались, протримали два тижні в полоні, а потім за викуп одпустили. І Мермоз знову літав з поштою над тими самими районами.

Потім відкрилося повітряне сполучення з Південною Америкою; Мермоз і тут вів перед, йому доручили розвідати відтинок траси від Буенос-Айреса до Сантьяго і слідом за повітряним мостом над Сахарою перекинути міст через Анди. Йому дали літака зі стелею п'ять тисяч двісті метрів. А верховини Кордільєр подекуди сягають семи тисяч! І Мермоз вирушив шукати просвітків. Подолавши піски, він викликав на двобій гори, вивишені в небо шпилі, що на них мають за вітром снігові запинала; і передгрозову млу, що гасить усі земні барви, і повітряні потоки, що рвуться назустріч між двох сторчових кам'яних стін так люто, ніби зачинаєш бійку на ножах. Мермоз став на герць з невідомим супротивником, не відаючи, чи можна вийти з такого герцю живим. Мермоз прокладав дорогу для інших.

І от, якось прокладаючи дорогу, він опинився у полоні в Андів.

Мусив приземлитися на висоті чотирьох тисяч метрів на майданчик із прямовисними стінами, і два дні вони з механіком намагались вибратися з цієї пастки. Але марно. Тоді зважились на останню відчайдушну спробу: літак розігнався, різко підскочив раз-другий на нерівному камінні і з краю майданчика звалився в безодню. Падаючи, він зрештою набрав швидкість і почав слухатись керма. Мермоз вирівняв машину перед кам'яним бар'єром і перешугнув через нього; та все ж зачепив горішній пруг; а провівши в повітрі десь хвилин із сім, він знову зазнав аварії: з рурок радіатора, що лопнули на морозі вночі, текла вода; і тут під ним, як обіцяний край, розгорнулась чілійська рівнина.

Назавтра він почав усе знову.

Освоївши Анди й виробивши техніку перельоту, Мермоз передоручив цю частину траси своєму товаришеві Гійоме і взявся до освоєння ночі. Тоді ще аеродроми не освітлювались, як нині, і коли Мермоз темної ночі приземлявся, для нього запалювали три поганенькі бензинові смолоскипи.

Він упорався і з цим і проклав шлях іншим.

Ніч було приборкано, і Мермоз узявся до океану. Вже 1931 року він уперше доправив пошту з Тулузи до Буенос-

Айреса за четверо діб. Поворітьма в нього скоїлося щось із мастилопроводом, і він сів просто в бурхливі хвилі Атлантики. Його врятував якийсь корабель — і пошту, й екіпаж.

Так Мермоз скоряв піски й гори, ніч і море. Не раз піски й гори, ніч і море поглинали його. Але він повертався, знов рушав у дорогу.

Так працював він дванадцять літ, і от якось, уже вкотре пролітаючи над Південною Атлантикою, він коротко повідомив, що вимикає правий мотор. І запала мовчанка.

Здавалось, хвилюватися не було чого, але мовчанка тривала, збігало десять хвилин, усі радисти авіалінії, від Парижа до Буенос-Айреса, стали на тривожну вахту. Бо коли в буденному житті десять хвилин спізнення — дрібниця, то в поштовій авіації вони сповнені грізного сенсу. В цьому провалі схована невідома подія. Незначна чи трагічна, вона вже сталась. Доля винесла свій вирок, остаточний і незмінний: можливо, жорстока сила всього лиш примусила пілота щасливо опуститися на воду, а можливо, розбила літак ущент. Але тим, хто чекає, вироку не оголошено.

Кому з нас невідома ця надія, дедалі непевніша, ця мовчанка, що стає все важча, ніби смертельна хвороба? Спершу ми сподівались, але минали години, і от уже запізно. Нащо дурити себе — товариші не вернуться, вони спочивають у безодні Атлантичного океану, що над ним так часто краяли небо. Сумніву нема, довга праця Мермозова завершена, і він пішов на спочинок — так засинає жнець у полі, чесно зв'язавши останнього снопа.

Коли товариш умирає так, то це нікого не дивує — таке наше ремесло, і, либонь, аби йому смерть була інша, то біль утрати був би гостріший. Авжеж, тепер він далеко, востаннє він перемінив аеродром, але ми ще не відчули, що нам його бракує, як хліба щоденного.

Ми ж бо звикли довго чекати зустрічі. Товариші, що працюють на одній лінії, розкидані по цілому світі, від Парижа до Сантьяго, їм, наче сторожі на чатах, не перекинутися словом. І тільки випадок іноді то тут, то там знову зведе докупи членів великої льотної родини. Десь у Касабланці, в Дакарі чи Буенос-Айресі по стількох роках знову за вечерею повернешся до урваної колись розмови і згадаєш минуле, і відчуєш, що ми, як і раніше, приятелі. А потім — знов у дорогу. Земля тому і пустельна, і багата. Багата на потаємні оази приязні — вони приховані від очей, і до них нелегко доступитися, але не сьогодні, то завтра наше ремесло неодмінно приведе нас туди. Життя, можливо, й відриває нас від товаришів і не дає нам багато про них думати, а все одно, десь, хтозна й де, вони існують — мовчазні, забуті, але завше вірні! І коли наші дороги сходяться, як вони радіють, як весело термосять нас! А чекати — чекати ми звикли...

Але рано чи пізно дізнаєшся, що один із приятелів замовк назавше, що вже не почуємо його дзвінкого сміху, що відтепер цей зелений гай для нас недосяжний. Ось тоді настає правдива жалоба — не розпука, що крає серце, а скорше — гіркота.

Ні, ніхто ніколи не заступить загиблого товариша. Давніх приятелів нашвидку не створиш. Нема скарбу дорожчого за стільки спільних спогадів, стільки важких годин, разом пережитих, за стільки сварок, замирень, душевних поривів! Такої приязні не завести одразу. Саджаючи дуба, смішно мріяти, що небавом сховаєшся в його затінку.

Таке життя. Спершу ми стаємо багатші, бо ж багато літ ми саджали дерева, але приходять роки, коли час пускає за вітром нашу працю і корчує ліс. Один по одному відходять приятелі, позбавляючи нас притулку. І, сумуючи за ними, потай ще й журишся, що сам старієш.

Така наука, що її дали нам Мермоз та інші наші товариші. Велич усякого ремесла, можливо, передовсім у тому й полягає, що воно гуртує людей: бо немає на світі нічого дорожчого над узи, що єднають людину з людиною.

Працюючи лише задля матеріального достатку, ми самі собі муруємо в'язницю. І сидимо самотньо, і всі наші статки — порох і попіл, вони неспроможні дати нам те, задля чого варто жити.

Я перебираю найяскравіші свої спогади, підбиваю найважливіше з перебутого,— авжеж, найвагоміші, найкращі були ті години, що їх мені б не подарувало все золото світу. Годі купити приязнь Мермоза, приязнь товариша, з котрим назавше зв'язали нас пережиті випробування.

Годі купити за гроші те чуття, коли летиш крізь ніч, що в ній жевріють сто тисяч зірок, і душа ясна, і на короткий час — ти всемогутній.

Годі купити за гроші те відчуття новості світу, що огортає по важкому перельоті: дерева, квіти, жінки, усмішки — все в яскравих барвах життя, повернуло нам оце на зорі, цілий суголосний хор дрібничок нам нагородою.

Не купити за гроші й ту ніч, що оце згадую,— ніч на нескорених просторах Сахари.

Ми — три екіпажі Аеропосталя — захрясли надвечір на узбережжі Ріо-де-Оро. Перший мусив сісти мій товариш Рігель — у нього заплішило кермо; другий товариш Бурга прилетів його рятувати, проте незначне пошкодження прикувало його літак до землі. Нарешті, коло них приземлився і я, коли вже споночіло. Ми поклали собі полагодити літак Бурга, але не порпатися потемки, а чекати ранку.

Рік тому на цьому місці зазнали аварії наші товариші Гурп та Ерабль, і непокірні кочовики їх забили. Ми знали, що й зараз десь коло Бохадора стоїть табором загін на триста

рушниць. Очевидячки, забачивши здалеку, як сідали наші троє літаків, вони вдарили на сполох — і ця ніч могла стати для нас останньою.

Отож, ми налагодились не спати. Добули з вантажних кабін декілька скриньок, спорожнили їх, склали скриньки в коло і всередині кожної, мов у вартівні, запалили невелику свічку, абияк захищену од вітру. Так посеред пустелі, на голій корі планети, самотні, ніби в прадавні часи, ми звели людське поселення.

Ми зібрались на головному майдані нашого поселення, на піщаному клапті, куди падало зі скриньок хистке світло, і почали чекати. Не знаю чому, але було в тій ночі святкове щось, різдвяне. Ми ділилися спогадами, жартували, співали.

Ми були трохи збуджені, як на учті. А проте ми не мали нічого. Лиш вітер, пісок та зорі. Суворі злидні в дусі трапістів. А все ж круг цієї скупо освітленої скатерті кілька людей, що нічого не мали, окрім спогадів, ділились незримим скарбом.

Нарешті ми зустрілись. Трапляється, довго бредеш із людиною пліч-о-пліч, відгородившись од неї мовчанкою або перекидаючись незначущими словами. Та от настає час небезпеки. І тоді ми одне одному підпора. Тоді виявляється — всі ми побратими. Переймаєшся думами товариства і стаєш щедріший. Ми всміхаємося одне одному. Так випущений на волю в'язень зачарований безкрайністю моря.

2

Скажу кілька слів про тебе, Гійоме. Не бійся, я не примушу тебе червоніти, голосно вихваляючи твою відвагу й майстерність. Не задля цього я хочу розповісти про твою дивовижну пригоду.

Є така людська прикмета, що їй не прибрано ще імені. Можливо, поважність? Ні, це не те. Бо ж з нею уживається й усмішка, й весела вдача. Вона властива й теслі: як рівня, стає він віч-на-віч із куском дерева, обмацує його, вимірює і, чужий усякій зарозумілості, береться до роботи, озброєний своєю снагою й умільством.

Якось я прочитав захоплену розповідь про твою пригоду, Гійоме, і хочу давно поквитатися з отим кривим дзеркалом. Тебе вивели якимось зухвалим, язикатим хлопчиськом, ніби мужність полягає в тому, щоб у час грізної небезпеки чи перед лицем смерті принизитися до скалозубства! Вони не знали тебе, Гійоме. Тобі зовсім нема чого перед боєм брати супротивника на глузи. Коли заноситься на бурю, ти кажеш: «Буде буря». Ти бачиш, що тебе чекає, і готуєшся до сутички.

Я добре пам'ятаю, як воно було, Гійоме, і я свідчу.

Узимку ти пішов рейсом через Анди — і пропав, п'ятдесят годин од тебе не мали жодної вісточки. Вернувшись із глибин Патагонії, я прилучився в Мендосі до пілота Деле. П'ять днів поспіль ми кружляли над горами, намагаючись відшукати в тому хаосі бодай який слід, але даремно. Що тут могли вдіяти два літаки! Здавалось, і сотня ескадрилей за сто років не обнишпорить все це безкрає згромадження гір із шпилями, вивищеними на сім тисяч метрів. Ми вже зневірилися. Навіть місцеві пачкарі, горлорізи, що в долині задля п'яти франків ідуть на будь-який ризик і злочин, і ті не зважились вести рятувальні загони на штурм тих твердинь. «Нам своя шкура дорожча, — казали вони. — Взимку Анди людину живу не випустять». Коли ми з Деле вертались до Сантьяго, чілійські достойники щоразу радили нам зректися пошуків: «Нині зима. Якщо ваш товариш і не розбився на смерть, до ранку він не дожив би. Ніч у горах годі перебути, вона обертає людину в крижану брилу». А потім я знову пробирався серед стромів і велетенських слупів Андів, і мені здавалось — я вже не шукаю тебе, а в німій тиші снігового храму читаю над тобою останню молитву.

А на сьомий день я між вильотами снідав в одній мендоській ресторації, і раптом хтось розчинив двері й гукнув — усього лиш два слова:

— Гійоме живий!

І всі, хто там був, навіть незнайомі, на радощах поцілувались.

За десять хвилин я вже піднявся в повітря, прихопивши з собою двох механіків — Лефевра й Абрі. А ще за сорок хвилин приземлився на дорозі, шостим почуттям угадавши машину, що везла тебе кудись до Сан-Рафаеля. Ото була зустріч! Ми всі плакали, ми душили тебе в обіймах — ти живий, ти воскрес, ти сам сотворив це чудо! Ось тоді ти сказав — і ті перші твої слова сповнені були прекрасної людської гордості:

— Бігме, я таке зумів, що ні одній скотині не до сили.

Згодом ти розповів нам, як усе це сталось.

Двоє діб крутила віхола, чілійські схили Андів позамітало п'ятиметровим шаром снігу, нічого не було видно — і пілоти американської лінії повернули назад. А ти все-таки вилетів, ти шукав вікна в сірому небі. Невдовзі на півдні ти знайшов цю пастку, вийшов із хмаровиння — воно уривалось на висоті шести тисяч метрів, і над ним бовваніло лиш небагато шпилів, а ти досяг шести з половиною тисяч — і узяв курс на Аргентіну.

Чудне й прикре почуття бере пілота, котрий ото потрапляє в нисхідний повітряний потік. Мотор працює, а все одно провалюєшся. Ставиш літака горою, намагаєшся знову набрати висоти, але він утрачає швидкість і силу, і ти

провалюєшся. Боячись, що піднісся надто круто, попускаєш ручку, даєш повітряній течії знести себе вбік, шукаєш підтримки в якогось кряжа, що править вітрові за трамплін,— і знову провалюєшся. Здається, саме небо падає. Буцім тебе затягнуто якоюсь усесвітньою катастрофою. І ніде від неї сховатися. Марно повертаєш назад, туди, де зовсім недавно повітря було цупкою, надійною підпорою. Підпертися вже нема на що. Геть усе розсипається, цілий світ западає, і дедалі сповзаєш униз, а назустріч поволі здіймається хмарна каламуть, сповиває тебе й поглинає..

— Я втратив висоту і навіть не зразу збагнув, що й як,— розповів ти.— Здається, ніби хмари нерухомі, та це просто тому, що вони все міняються й перешиковуються на тому самому рівні, і раптом над ними — нисхідні течії. Що там тільки коїться, у тих горах!

А які мостилися хмари!..

Зненацька машина шугнула вниз, я несамохіть випустив штурвал і вчепився в сидіння, щоб мене не викинуло з кабіни. Трусило так, що паси вп'ялись мені в рамена і трохи не лопнули. А тут ще шиби заліпило снігом, прилади вже не показували горизонту, і я покотився з шести тисяч метрів до трьох із половиною.

Аж тоді я побачив під собою чорну площину і завдяки їй зміг вирівняти літак. Було то гірське озеро Лагуна Діяманте. Я знав, що воно залягає в глибокій вирві і один її бік — вулкан Маїпу — височіє на шість тисяч дев'ятсот метрів. Хоч я й виборсався з хмар, мене ще сліпила хурделиця. Я не міг полетіти від озера, не розбившись об кам'яні стіни вирви. Я кружляв і кружляв над нею на висоті тридцяти метрів, аж поки стало пального. Дві години крутився, як на арені гарцівник. Потім сів — і перекинувся. Викараскався з-під машини, але буря звалила мене з ніг. Підвівся — знову звалило. Мусив залізти під кабіну, вигребти яму в снігу і там сховатися. Я обклався зусебіч мішками з поштою і висидів так дві доби.

А потім буря вщухла, і я рушив. Я йшов п'ять днів і чотири ночі.

Але що зосталось од тебе, Гійоме! То був ти і не ти: висхлий, вихудлий, геть скоцюрблений, як та баба! Того самого вечора я привіз тебе літаком до Мендоси, там тебе, наче бальзам, обмила білота простирадел. Але вони не втишили болю. Змордоване тіло вадило тобі, ти все крутився, й місця собі не знаходив, і ніяк не міг заснути. Тіло твоє не забуло ні скель, ані снігів. Вони наклали на тебе своє тавро. Я все дивився на твоє зчорніле й спухле обличчя, схоже на переспілий потовчений овоч. Ти був страшний і жалюгідний, чудесне знаряддя твоєї праці, твої руки, здерев'яніли і не хотіли тебе слухатись. А коли ти сідав на краєчок ліжка, щоб легше було

дихати, відморожені ноги звисали неживим тягарем. Здавалось, ти все ще в дорозі — чвалаєш, і задихаєшся, і, припавши до подушки, теж не знаходиш спокою: настирливе привиддя, що роїлося десь у мозку, знову і знов уставало перед тобою, і тобі несила його прогнати. І ще раз, і ще раз, укотре вже, ти стаєш на бій з поваленим ниць і знову воскреслим з попелу ворогом.

Я напував тебе всіляким зіллям.

— Пий, брате!

— І розумієш, найбільше мене вразило...

Як той боксер, що переміг, але й сам геть побитий, ти заново пережив свою надзвичайну пригоду. Ти розповідав потроху, уривками, і тобі легшало. А мені бачилось — ось ти ідеш у лютий сорокаградусний мороз, дерешся перевалами на висоті чотирьох з половиною тисяч метрів, ти не маєш ні льодоруба, ні мотуза, ні харчу, ти проповзаєш над урвищами, обдираючи до крові ступні, коліна, долоні. Потроху ти втрачаєш кров, і силу, і тяму, а все ж лізеш уперед, завзятий, як мураха; повертаєш, наткнувшись на необорну перешкоду або зіп'явшись на стромовину, що за нею зяє провалля, падаєш, і знову зводишся, і не даєш собі бодай короткого спочинку — бо як ляжеш у снігову постіль, то вже не встанеш.

Так, посковзнувшись, ти хапався піднятись, щоб не заклякнути. Ти все холонув, дерев'янів, варто було, впавши, трохи забаритися, передихнути — і вже не слухались змертвілі м'язи, і несила було звестися. Але ти не улягав спокусі.

— У снігу втрачаєш усяке відчуття самоохорони. Ідеш два, три, чотири дні — і вже тільки й хочеться, що спати. Я хотів спати. Та я казав собі: як дружина вірить, що я живий, то вірить, що я йду. І товариші вірять, що я йду. Всі вони вірять у мене. Поганець я буду, коли спинюсь!

І ти йшов, і щодня складаним ножиком усе надрізав черевики — в них уже не вміщались твої обморожені набряклі ноги.

Ти вразив мене одним зізнанням:

— Бачиш, уже з другого дня найважче було не думати. Надто вже мені було зле, і становище безнадійне. А думати про це не можна, бо не стане мужності йти. На лихо, голова погано слухалась, працювала без упину, як турбіна. Та все ж мені давалось керувати уявою. Я підкидав їй якийсь фільм або книгу. І фільм або книга розгортались переді мною стрімко, образ по образу. А потім якийсь поворот знову навертав думки до дійсності. Неминуче. І тоді я змушував себе згадувати щось інше...

Та якось ти, спіткнувшись, упав ницьма в сніг і більше не захотів піднятися. То було як наглий нокаут, коли боксер знеохотився до бою і тільки наслухає, як десь далеко, в чу-

жому світі, лічено секунди — раз, два, три... а там десята — і край.

— Усе, що міг, я зробив. Надії вже немає. То нащо опиратися, мучитися ще?

Треба лише приплющити очі, і в світі настав би спокій. Пропали б урвища, крига й сніги. Немудре чарівництво; склепиш повіки, і все зникне — ні ударів, ні спотикання, ні гострого болю в м'язах, ні палючого морозу, ні важкої ноші життя, що її тягнеш, як той віл надміру важкого воза. Ти вже відчув, як холод отрутою розливається по всьому тілу і, ніби морфій, сповнює якимсь тебе залассям. Життя горнулося до серця, більше йому нема де сховатися. Щось ніжне, коштовне зібгалось докупи всередині тебе. Притомність поволі покидала далекі куточки тіла, що недавно було як змордована тварина, а зараз набувало байдужої холодності мармуру.

Сумління — і те вже стихало. Наші поклики більше не долітали до тебе, певніше, вони лунали як уві сні. І вві сні ти озивався, ти йшов повітрям, легкою щасливою ходою, і перед тобою уже розгортались просвітлі простори рівнин. Як вільно витав ти в цьому світі, який він став привітний та лагідний! І ти, скнаро, надумав забрати в нас радість свого повернення.

У найдальших глибинах твоєї свідомості ворухнулись докори сумління. В сонні марення вступила твереза думка.

— Я подумав за дружину. Мій страховий поліс убереже її від злиднів. Та коли...

Коли застрахований пропадає без вісті, то законом його визнають за померлого лиш за чотири роки. Перед цією суворою очевидністю відступили всі сни й привиддя. Ти лежиш крижем на сніговому схилі. Настане літо, і каламутні бурчаки знесуть твоє тіло в якусь розпадину, що їх тисячі в Андах. Ти це знав. Але й знав, що за п'ятдесят кроків перед тобою стримить скеля.

— Я подумав — як устану, може, й дістанусь її. Припаду, притулюсь до каменя, тоді влітку тіло знайдуть.

І зіп'явшись на ноги, ти йшов іще дві ночі й три дні.

Але ти не вірив, що зможеш зайти далеко.

— З багатьох ознак я вгадував близький кінець. Ось приклад. Що дві години чи десь коло цього мені доводилось зупинятися — то ще трохи розрізати черевики, то розтерти снігом спухлі ноги, то просто дати перепочити серцю. Та в останні дні пам'ять почала мене зраджувати. Бувало, відійду далеченько від місця зупинки, а потім похоплююсь: знову я щось та забув! Спершу забув рукавичку, а в такий мороз то не жарт. Поклав її коло себе, а йдучи, не підняв. Потім забув годинника. Потім ножа, потім компаса. Що не зупинка, то втрата...

Рятунок у тім, щоб ступити перший крок. Ще один крок. З нього-бо все й починається заново...

— Бігме, я таке зумів, що ні одній скотині не до сили. Знову мені спадають на пам'ять ці слова — я не знаю нічого шляхетнішого, ці слова визначають високе місце людини у світі, в них — її хвала й слава, її правдива велич. Нарешті ти засинав, свідомість згасала, але з твоїм пробудженням і вона теж відроджувалась і знову брала владу над знівеченим, потовченим, знесиленим тілом. Отже, наше тіло лише слухняне знаряддя, лише вірний служник. І ти пишаєшся ним, Гійоме, і гордість свою ти зумів також укласти в слова:

— Розумієш, я йшов голодний... і на третій день серце почало коверзувати... Ну от, я повзу стромом, піді мною — безодня, колупаю в снігу ямки, щоб упертися в них кулаками, і раптом серце моє сплохувало. То завмирає, то знову працює. Та невпевнено, нерівно. Відчуваю — як забариться воно ще на мить, і я полечу в провалля. Не рухаюсь, наслухаю — як йому там ведеться? Ніколи, чуєш, ніколи в польоті я так усім нутром не слухав мотор, як у ті хвилини — власне серце. Все залежало від нього. Я його умовляю — ну, ще раз! Постарайся ще. Але серце було молодець. Замре — потім знову запрацює... Аби ти знав, як я ним пишався!

Задихаючись, ти, зрештою, засинав. Я сидів там, у Мендосі, при твоїм узголів'ї і думав: коли забалакати з Гійоме про мужність, він тільки здвигне плечима. Але й вихваляти його скромність було б нечесно. Він вище цієї пересічної чесноти. А здвигне плечима, бо навчений досвідом. Він знає: люди, заскочені лихом, уже не бояться. Лякає тільки невідоме. Та коли людина вже зіткнеться з ним, воно перестає бути невідомим. А надто, як зустрічаєш його ось так спокійно й статечно. Мужність Гійоме йде передовсім од його щирості.

І все ж головна його доблесть не в цьому. Він свідомий відповідальності — ось де його велич. Бути відповідальним за самого себе, за пошту, за товаришів, що сподіваються на його вороття. Їхнє горе чи радість у нього в руках. Він відповідальний за все нове, що зводиться там унизу, в живих, він має брати участь у творенні. Він відповідальний за долю людства — бо ж вона залежить і від його праці.

Він із тих великих людей, які скидаються на великі гаї, що можуть багато вмістити і сховати в своєму затінку. Бути людиною — це й означає відчувати, що ти за все відповідаєш. Паленіти соромом за вбогість, хоча вона ніби і не з твоєї вини. Пишатися перемогою, здобутою товаришами. І знати, що, муруючи, допомагаєш розбудовувати світ.

І таких людей ставлять на одну дошку з тореадорами або з гравцями. Підносять їхню зневагу до смерті. А мені пахкати на зневагу до смерті. Коли коріння її не в усвідомленні відповідальності, вона — тільки прикмета убогих духом або занадто палких молодиків. Мені згадується один юний

самогубця. Не знаю вже, яке нещасливе кохання змусило його вкоротити собі віку, але він старанно ввігнав кулю в своє серце. Не знаю, який літературний взірець він наслідував, натягаючи перед тим білі рукавички, але пам'ятаю — в цьому театральному жесті я відчув не шляхетність, а убозтво. Отожбо, за приємними рисами обличчя, в голові, де б мав бути людський розум, нічого не було, анічогісінько. Тільки образ якогось нерозумного дівчати, що їх на світі сила-силенна.

Ця безглузда доля нагадала мені іншу смерть, справді гідну людини. Був то садівник, він казав мені:

— Бувало, знаєте, розпушую заступом землю, а сам умиваюсь потом... Гостець дається взнаки, ноги крутить, клену, бувало, цю неволю на всі заставки. А от зараз порав і порав би землю. Гарна-бо то річ! Так вільно дихається! А потім, хто тепер обтинатиме мої дерева?

Він залишав по собі розорану землю. Розорану планету. Він був зв'язаний з усіма полями й садами, з усіма деревами нашої землі. Ось хто був її великодушним, щедрим газдою й володарем. Ось хто, подібно до Гійоме, мав правдиву мужність, бо змагався зі смертю в ім'я Творіння.

III

ЛІТАК

Не в тому річ, Гійоме, що твоє ремество змушує тебе пантрувати день і ніч приладів, вирівнюватися за гіроскопами, вслухатися в подих моторів, спиратися на п'ятнадцять тонн металу; завдання, що стають перед тобою, зрештою — завдання вселюдські, і ось ти вже дорівнюєшся шляхетністю верховинцеві. Як той поет, ти вмієш милуватися на світанкову зорю. Скільки разів, загублений в безодні важких ночей, ти прагнув, щоб там далеко на сході, спалахнув над чорною землею перший зблиск, перший сніп світла. Траплялось, ти вже лагодився до смерті, а в темені повільно пробивалось те цілюще джерело — і повертало тебе до життя.

Звичка до найскладнішого струменту не зробила з тебе черствого техніка. Мені здається, той, кого жахає розквіт техніки, не бачить різниці між засобом і метою. Воно таки правда, хто добивається тільки матеріального добробуту, той збирає жниво, задля якого не варто жити. Одначе машина не мета. Літак — не мета, він усього лише знаряддя. Таке саме знаряддя, як і плуг.

Нам здається, ніби машина занапащає людину — але, можливо, попросту надто стрімко міняється наше життя і ми ще не годні подивитися на ці зміни збоку. Проти історії людства, а їй двісті тисяч літ, сто літ історії машини — це так

мало! Ми заледве починаємо звикати до шахт і електростанцій. Ми заледве починаємо обживати цей новий дім, ми його навіть іще не вибудували. Довкола все так швидко змінилось: взаємини людей, умови праці, звичаї. Та й наш внутрішній світ зрушений аж до підвалин. Хоч і лишились слова — розлука, відсутність, даль, вороття — але їхній зміст став інший. Прагнучи зглибити думкою світ сьогоднішній, ми вдаємося до словника, складеного у світі вчорашньому. І нам здається, начебто в минулому життя було суголосніше людській натурі — та це лиш тому, що воно суголосніше нашій мові.

Ми заледве встигли набратися навичок, а кожний крок до поступу заводив нас усе далі від них, і от ми — вигнанці, ми ще не встигли створити собі вітчизни.

Усі ми — молоді дикуни, ми досі дивуємося з нових цяцьок. Бо яка рація у наших авіаційних рекордах? Ось він, переможець, він летить вище за всіх, за всіх швидше. Ми вже забули, задля чого посилали його в політ. На якийсь там час самі перегони стають важливіші за мету. Так буває завше. Для жовніра, що підбиває землі в ім'я імперії, сенс життя — завойовувати. І він зневажає колоніста. Але він тому й воював, щоб на підбитих землях осів колоніст. Тішачися своїми успіхами, ми слугували поступові — прокладали залізниці, будували заводи, вертіли нафтові свердловини. І якось забули, що все це на те й творилось, аби слугувати людям. У добу завоювань ми міркували, як вояки. Але тепер прийшов ряд поселенцям. Треба вдмухнути життя в новий дім, що не має ще свого обличчя. Для одних була правда — будувати, для інших правда — обживати.

Безперечно, потроху наш дім стане правдивим людським житлом. Навіть машина, стаючи досконалішою, чинить своє діло все скромніше й непомітніше. Здається, буцім уся праця людини — творця машини,— всі її розрахунки, всі безсонні ночі над кресленням тільки й проявляються в зовнішній простоті; наче потрібний був досвід багатьох поколінь, щоб усе стрункіша й карбованіша ставала колона, кіль корабля чи фюзеляж літака, аж поки набули, нарешті, первісної чистоти й плавкості лінії грудей або рамена. Здається, ніби праця інженерів, креслярів, конструкторів до того й зводиться, щоб шліхтувати й згладжувати, щоб полегшити й спростити механізм зв'язок, урівноважити крило, зробити його непомітним — уже не крило, припасоване до фюзеляжа, а якась довершена форма, що природно розповилася з бруньки, таємничо злита гармонійна єдність, ніби покревна гарному віршеві. Очевидячки, довершеність осягають не тоді, коли вже нема чого додати, але коли вже нема чого відняти. Машина на межі свого розвою — то вже наче й не машина.

Отож, із винаходу, доведеного до самої досконалості, не видко, як він створювався. У найпростішого знаряддя праці

помалу затирались видимі ознаки механізму, і в руках у нас опинялася річ, ніби створена самою природою, начебто рінь, обточена морем; отака й машина: користуючись нею, поступово про неї забуваєш.

Спершу ми приступали до неї, як до складного заводу. Та сьогодні вже забули, що там у моторі крутиться. Воно мусить крутитися, як серце мусить битись, а до биття свого серця ми ж не дослухаємося. Знаряддя вже не поглинає геть усієї нашої уваги. За знаряддям і через нього ми знову знаходимо все ту ж одвічну природу, здавна відому садівникам, мореплавцям і поетам.

У польоті здибаєшся з водою й повітрям. Коли запущено мотори, коли гідроплан розбігається морем, гондола його озивається на удари хвиль, як той гонг, і пілот усім тілом уловлює той напружений дрож. Він відчуває, як щосекунди машина набирає швидкості, і водночас наростає її могуть. Він відчуває, як у п'ятнадцятитонній озії достигає та сила, що дозволить злетіти. Він стискує держак керма, і ця сила, ніби дар, переливається йому в долоні. Він опановує цей дар, і металеві важелі стають слухняними виконавцями його волі. Нарешті його могуть цілком достигла — і тоді легким, невловним порухом, ніби зриваючи стиглий овоч, пілот піднімає машину над водами й утверджує її в повітрі.

IV

ЛІТАК І ПЛАНЕТА

1

Авжеж, літак — машина, та ще й яке знаряддя пізнання! Це він відкрив нам інстинне лице землі. Справді, дороги віками нас ошукували. Ми були як та цариця, що забажала відвідати своїх підданців і поглянути, чи вони задоволені її врядуванням. Щоб заснітити їй очі, лукаві царедворці розставили понад дорогою веселі декорації та найняли статистів водити танок. Окрім цієї тоненької ниточки, найясніша пані нічого не побачила в своєму царстві і не дізналась, що на безкраїх рівнинах люди мруть голодом і клянуть її.

Так і ми брели звивистими дорогами. Вони ідуть осторонь безплідних грунтів, скель та пісків; стаючи в такій великій пригоді людині, вони біжать від криниці до криниці. Вони ведуть хлібороба від стодоли до пшеничних ланів, приймають коло обори ще заспану худобу і вдосвіта виплескують її в люцерну. Вони з'єднують село з селом, бо сільські мешканці не від того, щоб поріднитися з сусідами. А коли якась там дорога і зважиться перетнути пустелю, то, прагнучи перепочинку, без краю витиметься від оази до оази.

І ми омилялися її безконечними закрутами, наче втішною брехнею, дорогою нам усе траплялись зрошені землі, овочеві садки, сочисті луки, і ми довго бачили нашу в'язницю в рожевому світлі. Ми вірили, що планета наша — волога й м'яка.

А потім наш зір погострішав, і ми зробили жорстоке відкриття. Літак навчив нас рухатися по прямій. Заледве одірвавшись од землі, ми покидаємо дороги, що звертають до водойм або хлівів і зміяться від міста до міста. Віднині ми вільні од любого нам рабства, не залежимо вже від криниць і беремо напрямок на далеку мету. Тільки тепер, з висоти простолінійного польоту, ми відкриваємо правдиву основу нашої землі, підмурок із скель, піску й солі, що на ньому, пробиваючись тут і там, наче мох серед руїн, заквітає життя.

І от ми стаємо фізиками, біологами, ми розглядаємо парость цивілізацій — вони закрашують собою долини і де-де чудом розквітають, ніби пишні сади в благодатному підсонні. Ми дивимося в ілюмінатор, як учений в мікроскоп, і судимо про людину за її місцем у всесвіті. Ми наново перечитуємо свою історію.

2

Як летиш до Магелланової протоки, трохи південніше Ріо-Гальєгоса бачиш унизу потік вигаслої лави. Ті рештки давніх струсів двадцятиметровою товщінню пригнітили рівнину. Далі пролітаєш над другим таким потоком, над третім, а потім ідуть гори, горби заввишки двісті метрів, і на кожному зіяє кратер. Ані подобини на гордий Везувій: просто на рівнині роззявлені горла гаубиць.

Але нині панує тиша. Химерний і недоречний здається цей спокій здибленої землі, де колись тисячі вулканів, вивергаючи полум'я, перекликалися громовим рокотом підземного органа. А зараз летиш над безмовною пустелею, повитою биндами чорних льодовиків.

Далі йдуть вулкани давніші, їх уже вбрала золота мурава. Іноді в кратері росте дерево, достоту як та квітка в старому вазоні. У світлі мерущого дня рівнина скидається більше на пишний парк із попідстриганою травою і лише злегка здіймається круг величезних роззявлених пащек. Біжить навтікача заєць, злітає птах — життя заволоділо новою планетою, небесним тілом, що зрештою вбилось у добру плоть землі.

Незадовго до Пунта-Аренаса останні кратери сходять нанівець. Зело там росте всюди і вкриває пагорби вулканів, скрадаючи всі вигини. Кожну щілину затягнуто цією м'якою тканиною. Грунт рівний, схили лагідні, і забуваєш про їхнє походження. Трава стирає з горбів похмурі прикмети.

І ось найпівденніше місто на світі, воно повстало завдяки випадковій жмені багна, що зібралося між первісною вигаслою лавою й південною кригою. Тут, зовсім побіч цих

чорних потоків, надто гостро дознаєш, яке ж то диво — людина! Рідкісна удача! Хтозна-як, хтозна-чому цей мандрівець забрів у сади, що ніби його й чекали, в сади, де життя можливе лиш одну геологічну добу — короткий термін, скороминуще свято серед безконечних буднів.

Я приземлився тихого теплого вечора. Пунта-Аренас! Прихиляюсь до цямрин криниці і дивлюсь на дівчат. Вони гарні, а за два ступні від них ще гостріше відчуваєш: незбагненна істота людина. У нашому світі все живе тяжіє до себе подібного, навіть квіти, хилячись під вітром, змішуються з іншими квітами, лебедеві знайомі всі лебеді — і тільки люди замикаються в самоті.

Нас віддаляє одне від одного внутрішній світ! Між мною і дівчиною стоять її мрії — як подолати таку перешкоду? Що я можу знати про дівчину, котра поволі вертається додому, спустивши погляд і всміхаючись до себе, поглинута любими вигадками й небилицями? З невисловлених думок закоханця, з його слів і його мовчання вона примудрувала створити власне королівство, і відтепер для неї всі інші люди — просто варвари. Я знаю, вона замкнулась у своїй таємниці, у своїх звичках, у співучих відголосах спогадів, вона далека від мене, ми ніби живемо на різних планетах. Лиш учора зроджена вулканами, зеленими моріжками або солоною морською хвилею, вона уже сливе божество.

Пунта-Аренас! Припадаю до цямрин криниці. Бабусі приходять сюди по воду; їм судилася важка праця, тільки це я й узнаю про їхню долю. Уткнувшись у мур, німими сльозами плаче дитина; тільки це я про неї й запам'ятаю: славне хлоп'я, навіки невтішне. Я чужий. Я нічого про них не знаю. Нема мені приступу до їхніх Дум.

Які ж то вбогі декорації, що серед них розгортається багатооблична гра людської ворожнечі, і приязні, і радощів! Волею випадку людей кинуто на ще не вичахлу лаву, і вже насуваються на них грізні піски й сніги,— звідки ж у них цей потяг до вічності? Адже їхня цивілізація — лише крихка позолота: озветься вулкан, рине море, дихне піщана буря — і вони згинуть без сліду.

Це місто, мабуть, стоїть на щедрій землі, гадають, що шар грунту тут глибокий, мов у Босі [1]. І люди забувають, що тут, як і повсюди, життя — це розкіш, що нема на планеті такого місця, де земля в нас під ногами і справді залягала б грубою верствою. Та за десять кілометрів од Пунта-Аренаса я знаю ставок, що наочно теє показує. Облямований миршавими деревцями і присадкуватими домками, він непоказний, ніби калюжа посеред селянського обійстя, та ось що годі

[1] **Бос** — хліборобський край у Франції.

вбагнути — в ньому бувають припливи й відпливи. Все довкола таке супокійне й буденне, шемрає очерет, гуляють діти, а ставок підлягає іншим законам, і ні вдень, ні вночі не завмирає його повільний віддих. Нездвижна сонна гладінь, єдиний ветхий човен; а під усім цим — води, покірні впливу місця. Їхні чорні глибини живуть одним життям із морем. Навкруги, аж до Магелланової протоки, під тонкою плівкою трави й квітів усе примхливо поєднано, все зміщується й переливається. І ось — місто, здається, воно надійно вибудуване на обжитій землі, і тут ми вдома,— а біля самого порога, в ковбані, завширшки десь із сто метрів, б'ється живчик моря.

3

Ми живемо на планеті-мандрівниці. Іноді, завдяки літакові, ми дізнаємося щось нове про її минуле; зв'язок ковбані з місяцем зраджує приховане покревенство, але я здибав й інші ознаки.

Пролітаючи над узбережжям Сахари, межи Кап-Джубі та Сіснеросом, де-де бачиш своєрідні узвишшя від кількох сот ступенів до тридцяти кілометрів упоперек, схожі на зрізані стіжки. Цікаво, що всі вони одної висоти — триста метрів. Однакові їхній рівень, їхня закраска (вони складаються з тих самих порід), однаково прикрі їхні схили. Начебто колони, що, зносячись над пісками, ще окреслюють тінь давно поваленого храму, ці слупи свідчать, що колись тут стелилось, з'єднуючи їх, одне величезне узвишшя.

У ті роки повітряне сполучення між Касабланкою й Дакаром тільки починалося, наші машини були ще крихкі й ненадійні — і, коли ми зазнавали аварії або вилітали на пошуки товаришів, нерідко нам доводилося сідати в нескорених районах. А пісок зрадливий: здасися на його щільність і загрузнеш. Що ж до прадавніх солонців, то на око вони тверді, як асфальт, і лунко дзвенять під ногою, але зчаста не витримують ваги коліс. Біла шкаралуща солі проламується, й опиняєшся в чорній смердючій трясовині. Ось чому, коли була змога, ми воліли гладеньку поверхню цих плато — тут не крилося ніякої пастки.

Запорукою тому був злежалий шорсткий і важкий пісок — величезні поклади найдрібніших черепашок. На поверхні плато вони були ще цілі, а далі вглиб — це знати було з перекрою — чимраз роздрібнювались і вгнічувались. У предковічніших шарах, на споді масиву, вже утворився чистий вапняк.

І от о тій порі, як треба було рятувати з полону наших товаришів Рена й Сера, захоплених непокірними племенами, я привіз на таке узвишшя мавра, посланого на перемови, і, перш ніж полетіти, почав укупі з ним шукати, де б йому зійти вниз. Але звідусіль наш плацик сторч уривався в бе-

зодню круто спадистими фалдами, ніби важка кам'яна завіса. Годі було спуститися.

Треба було летіти, шукати придатнішої місцини, але я забарився. Можливо, то хлоп'яцтво, але мені було радісно відчувати під ногами землю, що на неї ні разу ще не ступали ні людина, ні тварина. Жоден араб не взяв би приступом цієї твердині. Жоден європейський дослідник не бував ще тут. Я міряв кроками щирий, з давніх-давен незайманий пісок. Я перший пересипав у долонях, як неоцінне злото, роздріблені на порох черепашки. Перший я порушив тут мовчання. На цій полярній крижині, що від віку не зростила жодної билинки, я, ніби занесене вітром сім'я, був першим свідченням життя.

У небі вже сяяла зірка, я звів на неї очі. Сотні тисяч років, думав я, оця біла гладінь відкривалась лише поглядам світил. Незаплямлено чиста скатертина, під чистими небесами розстелена. І раптом серце мені тьохнуло, ніби на порозі незвичайного відкриття: на цій скатертині, десь за тридцять ступнів од мене, чорнів камінь.

Під ногами залягла трьохсотметрова товщінь згнічених черепашок. Це суцільний гігантський шар був наче найвагоміший доказ: тут нема й бути не може якогось каміння. Як і дрімають там, глибоко під землею, крем'яхи — вицвіт повільних перетворень, що відбуваються в надрах планети,— яким дивом один із них могло винести на цю незайману поверхню? З тремтячим серцем я підібрав свою знахідку — твердий чорний камінь, завбільшки з кулак, важкий, як метал, і округлий, мов сльоза.

На скатертину, під яблунею розстелену, може впасти тільки яблуко, на скатертину, під зорями розстелену, може падати тільки зоряний порох,— ніколи жоден метеорит не показував так ясно, звідки він родом.

І, звичайно, звівши голову, я подумав, що небесна яблуня повинна була вронити ще й овочі. Я знайду їх там, де вони впали, бо ж сотні й тисячі років ніщо не могло їх потурбувати. І вони не могли ж розчинитися в цьому піску. Я одразу рушив на пошуки, щоб перевірити здогад.

Здогад був слушний. Я підбирав камінь по каменю, приблизно по одному на гектар. Усі вони були, наче краплі захололої лави. Усі тверді, як чорний діамант. І в короткі хвилини, коли я завмер на вершині мого зоряного дощоміру, переді мною ніби разом пролилася оця огненна злива, що тривала тисячоліття.

4

Але найчудесніше, що там, на вигнутій спині нашої планети, між намагніченою скатертиною і зорями, звівся людський розум, у якому міг відбитись, мов у свічаді, цей вог-

ненний дощ. Серед одвічних пашарувань нерісті людські роздуми — диво. А вони приходили, роздуми...

Якось аварія закинула мене в серце піщаної пустелі. І я чекав світанку. Схили дюн, обернені до місяця, сяяли злотом, а схили напроти залягали темні аж до гребеня, де тонка виразна лінія розділяла світло й тінь. На цій пустельній корабельні, посмугованій мороком і місяцем, панувала тиша перерваної на годину праці, а можливо, безгоміння капкана — і в цій тиші я заснув.

Прокинувшись, я побачив лише водойму нічного неба, бо лежав на гребені дюни, розкинувши руки, обличчям до цієї живозоряної саджавки. Я ще не розумів, що за глибини мені розгорнулись, між ними і мною не було ні коріння, за яке можна б ухопитися, ні даху, ані гілки дерева, і вже в запамороченні я відчував, що невпинно падаю, стрімголов занурююсь у безодню.

Таж ні, я не падав. Виявилось, увесь я від голови до п'ят прив'язаний до землі. І дивно втишений, я віддавався їй усією своєю вагою. Сила тяжіння здалася мені всемогутньою, як любов.

Усім тілом я відчував — земля підпирає мене, підтримує, несе крізь безкраю ніч. Виявилось — моя власна вага притискує мене до планети, як на крутому віражі усією вагою втискаєшся в кабіну, і я тішився цією чудесною підпорою, такою міцною, такою надійною, і вгадував під собою вигнуту палубу мого корабля.

Я так добре відчував цей рух у просторі, що нітрохи не здивувався б, почувши з надр земних жалібний голос речовини, мордованої незвичним зусиллям, стогін спорохнілого вітрильника, який спускає котвицю, гострий скрип перевантаженої баржі. Але в товщіні земній панувала тиша. Плечима я відчував силу тяжіння — все ту саму, гармонійну, незмінну, навіки дану. Так, я невіддільний од рідної планети — так веслярі затонулої галери, прикуті до місця свинцевим тягарем, повік залишаються на дні морському.

Загублений в пустелі, оточений небезпекою, безборонний серед пісків і зірок, відрізаний від магнітних полюсів мого життя німими далями, міркував я про свою долю. Я знав: на те, щоб вернутися до тих животворних полюсів, коли тільки мене не розшукає якийсь літак і не заб'ють завтра маври, підуть довгі дні, тижні й місяці. Тут у мене не зоставалось нічого. Всього лише смертний, заблудлий серед пісків і зірок, я знав, що маю тільки єдину розраду — дихати...

Зате вволю було снів наяву.

Вони налинули нечутно, як води джерела, і спершу я не втямив, звідки вона, оця млость, що пойняла мене. Ні голосів, ні видив, тільки відчуття, що поряд хтось є, близький і рідний друг, і ось зараз я його впізнаю. А потім я зрозумів — і, заплющивши очі, здався чарівництву пам'яті.

Був десь парк, густо порослий чорними смереками й липами; і старий дім, дорогий моєму серцеві. І байдуже, чи близький він, чи далекий, байдуже, що він не може ні прихистити мене, ні зігріти, бо тут він тільки марення: він є — та й уже, вночі я відчуваю його вірогідність. Я вже не безмінне тіло, викинуте на берег, я знаходжу себе — в цьому домі я народився, пам'ять моя сповнена його пахощами, прохолодою його передпокоїв, голосами, що лунали в його стінах. Навіть кумкіт жаб у калюжах — і то доносився до мене. Мені так були потрібні ці незліченні ціхи, щоб знов узнати самого себе, щоб зрозуміти, звідки, з яких утрат повстає в пустелі відчуття самотності, щоб збагнути сенс її мовчання, зродженого з незліченних мовчань, коли не чути навіть жаб.

Ні, я вже не витав межи пісків і зірок. Ця застигла декорація більше нічого мені не казала. І навіть відчуття вічності, виявляється, йшло зовсім не од неї. Переді мною знову повстали статечні комоди старого дому. За причиненими дверцями височіли снігові гори простирадел. Там зберігалася снігова прохолода. Бабуся-доморядниця дріботіла, мов та миша, від комоди до комоди, невтомно перевіряла випрану білизну, розкладала, складала, перелічувала. «От горе!» — гукала вона, зауваживши найменшу ознаку благості,— це ж бо загрожувало непохитності всього дому! — і зараз же підсідала до лампи і, псуючи очі, ревно церувала й латала оці вівтарні покрови, ці трищоглові вітрила, невтомна в своєму служінні чомусь великому — хтозна вже якому богові чи кораблеві.

Авжеж, я повинен присвятити тобі сторінку, панно. Вертаючи з перших своїх мандрів, я завше заставав тебе з голкою в руці, щороку тобі прибувало зморщок і сивого волосу, а ти все так само втопала до колін у білих покровах, усе так само своїми руками готувала простирадла без бганок до наших постелей і скатертини без зморшки до нашого столу, до свят кришталю й світла. Я приходив до комірчини, сідав проти тебе і намагався тебе схвилювати, відкрити твої очі на широкий світ, намагався спокусити тебе розповідями про свої пригоди, про смертельну небезпеку. А ти казала, що я нітрохи не змінився. Бо ж я й хлопчиком завше приходив додому в подертій сорочці («От горе!») і зі збитими колінами, і вечорами треба було мене втішати, як сьогодні. Таж ні, ні, панно! Я вертаю вже не з далекого куточка парку, а з краю світу і приношу з собою подих піщаних бурунів, терпкий дух нелюдних далей, сліпуче сяйво тропічного місяця! Авжеж, казала ти, хлопці завше носяться як оглашенні, ламають руки й ноги і ще уявляють себе героями. Таж ні, панно, я заглянув далеко за межі нашого парку! Аби ти знала, який малий, який мізерний його затінок. Його не завважиш на величезній планеті, серед пісків і скель, серед боліт

і пралісів. А чи знаєш ти, що є краї, де люди при зустрічі мерщій наставляють рушницю? Чи знаєш ти, панно, що є на світі пустелі, там студеними ночами спав я просто неба, без ліжка, без простирадел...

— Ото дикун! — казала ти.

Хоч як я старався, вона була тверда й непохитна у своїй вірі, ніби церковний служка. І мені журно було, що жалюгідна доля робить її сліпою й глухою...

Але тої ночі, в Сахарі, беззахисний серед пісків і зірок, я віддав їй заслужене.

Не знаю, що зі мною коїться. У небі стільки зірок-магнітів, а сила тяжіння прив'язує мене до землі. І є ще інше тяжіння, воно вертає мене до самого себе. Я відчуваю, до багато чого притягає мене моя власна вага! Мої марення куди реальніші, ніж ці дюни, ніж місяць, ніж усе, що мене оточує. Так, не в тому диво, що дім ховає нас і гріє, що ці стіни — наші. Диво в тім, що непомітно він передає нам запаси ніжності — і вона витворює в серці, аж у його глибу, незнані шари, де, ніби води криниці, зроджується марення...

Сахаро моя, Сахаро, ось і тебе всю зачарувала стара пряха!

V

ОАЗА

Я вже стільки казав вам про пустелю, що, перш ніж заговорити про неї знову, хотів би списати оазу. Та, що встає зараз у мене перед очима, ховається не в Сахарі. Одначе літак має ще один чудесний дар — він миттю переносить вас аж у серце незнаного. Ще так недавно ви, як той учений-біолог, незворушно розглядали в ілюмінатор людський мурашник — міста, що розташувались на рівнині, і дороги, що розбігаються від них навсебіч і, наче кровоносні судини, живлять їх соками ланів. Та ось затремтіла стрілка висотоміра — і трави, що оце зеленіли далеко внизу, стають цілим світом. Ви — бранець моріжка серед заснулого парку.

Далекість міряється не віддалю. За горожею якогось там садка іноді сховано більше таємниць, ніж за Китайським муром, і мовчання заступає душу маленької дівчинки надійніше, ніж безкраї піски Сахари заступають самотню оазу.

Оповім вам про одну випадкову зупинку в дальньому краю. Було це в Аргентіні, коло Конкордії, але могло бути деінде: світ сповнений чудес.

Я приземлився посеред поля і гадки не мав, що ввійду

в казку. Ні в мирному подружжі, що підібрало мене, ні в їхньому старенькому форді не було нічого особливого.

— Ви в нас переночуєте...

І от на закруті в місячному сяйві показався гайок, а за ним — дім. Що за дивний дім! Присадкувата брила, сливе фортеця. Але тільки-но я переступив поріг, одразу побачив, що цей казковий замок, притулок такий самий тихий, такий самий мирний і надійний, як священна оселя.

Зараз же прибігло двоє дівчат. Вони допитливо оглянули мене, мов судді, що охороняють заказане царство; молодша, відкопиливши губу, постукала об підлогу недавно зрізаною паличкою; нас познайомили, дівчата мовчки й ніби з викликом подали мені руку — і зникли.

Це було потішно й любо. Зовсім просто, без голосу й мимохідь мені прошепотіли, що починається таємниця.

— Еге ж, вони в нас дикунки,— простодушно мовив батько.

І ми вступили в дім.

Мені завше була до серця зухвала трава, що в столиці Парагваю вистромляє носа з кожної шпарини бруківки,— пластунка, виряджена від незримого, але завше бадьорого пралісу, вона перевіряє, чи все ще місто під владою людей, чи не пора потіснити це каміння. Мені завше було до серця таке недбання, що з нього узнаєш незмірне багатство. Але тут і я здивувався.

Бо все тут занепало і тому було сповнене чарів, ніби старе замшіле дерево зі стовбуром, полусканим од часу, ніби садова лава, куди приходили посидіти багато поколінь закоханих. Панелі на стінах пожолобились, одвірки й лутки поточила шашіль, стільці всі кульгаві... Лагодити тут нічого не лагодили... зате пильнували чистоти. Все було вимите, натерте, все так і блищало.

І від цього вигляд вітальні став промовистий, як пооране зморшками лице бабусине. Шпари в стінах, облуплена стеля — все було прегарне, а найліпший паркет: подекуди він провалився, подекуди дрижав під ногою, як хисткі кладки, але навощений, натертий, сяяв як люстро. Цікавий дім, до нього не можна було поставитись із поблажливою недбалістю, навпаки,— він навіював глибоку пошану. Авжеж, кожен рік вносив новий штришок у його складний і химерний образ, додавав йому чарів, тепла й приязності, а, до речі, додавались і небезпеки, що чигали на вас дорогою з вітальні до їдальні.

— Обережно!

У підлозі світила дірка. Провалитися в неї небезпечно, недовго й ноги переламати, завважили мені. Ніхто не винен, що тут дірка, це вже час постарався. Уроче було це справді аристократичне небажання виправдуватись. Мені не казано: «Дірки можна б і зашпарувати, ми таки заможні, але...» Не казано також, хоча це й була щира правда: «Місто здало нам

цей дім на тридцять років. Місто й має лагодити. Побачимо, хто візьме гору...» До пояснень не принижувались, і така невимушеність мене захоплювала. Хіба що скажуть мимохідь:

— Еге ж, зужилось трохи...

Але мовилось це безпечним тоном, і я здогадувався, що мої нові приятелі не надто журяться. Уявіть — у ці стіни, що стільки бачили на своєму віку, наскочить із своїм блюзнірським інструментом артіль мулярів, теслярів, столярів, тинькарів і за один тиждень так змінить будинок, що не впізнати, і ось ви — як у гостях. Не зостанеться ні таємниць, ані затишних куточків, ані похмурих льохів, жодна пастка не западеться під ногами, не дім, а приймальна в міській ратуші!

Не дивина, що в цьому домі дві дівчини зникли миттю, як ніби чарами. Коли вже вітальня сповнена несподіванок, ніби горище, то які ж тут горища! Одразу здогадуєшся, що треба тільки прочинити дверці якоїсь шаховки — і лавиною ринуть стоси пожовклих листів, прадідусеві рахунки, незчисленні ключі, що для них у цілому домі не стане замків і що, зрозуміло, ні до одного замка не підійдуть. Ключі навдивовижу непотрібні, мимоволі починаєш думати й гадати, навіщо вони, і вже ввижається склеп, глибоко закопані скрині, скарби старовинних золотих монет.

— Просимо до столу!

Ми подалися до їдальні. Переходячи з покою до покою, я вдихав розлитий всюди, як ладан, дух старих книг, що з ним не порівняти жодних пахощів. Але найкраще було за все, що й лампи переселялись укупі з нами. Були то важкі старовинні лампи, їх котили на дерев'яних високих підставках із покою до покою, як у часи мого дитинства, і від них на стінах оживали химерні тіні. Розквітали китиці вогню, облямовані пальмовим листям тіней. А потім лампи ставили на місце, й острівці світла застигали нерухомо, а довкола хололи неосяжні заповідники пітьми, і там потріскувало дерево.

Знов показались дівчата — так само таємниче, так само безмовно, як давнішне зникли. І поважно сіли до столу. Звісно, вони встигли нагодувати своїх собак і пташок, розчахнувши вікна, помилуватись на місячну ніч, надихатися вітром, духмяним від квітів і трави. А зараз, розгортаючи серветки, вони краєчком ока нищечком зорили за мною і зважували — чи можна прийняти мене до ручних звірів. Бо ж вони вже приручили ігуану, мангусту, лисицю, мавпу та бджіл. І все це товариство жило мирно й дружно, ніби в новому земному раю. Дівчата обертали всяку живу твар у своїх підданців, заворожували їх своїми меткими рученятками, годували, напували, розповідали їм казки — і всі, від мангусти до бджіл, їх заслухувались.

І я чекав — от зараз ці дві пустунки, нещадним гострим поглядом наскрізь пронизавши представника іншої статі, що сидить навпроти, потай винесуть йому вирок — швидкий і остаточний. Так мої сестри, коли ми були діти, виводили бали гостям, що вперше завітали до нас. І коли застольні балачки на мить стихали, раптом дзвінко лунало:

— Одинадцять! [1]

І всією розкішшю цієї цифри тішились лиш сестри та я.

Нині, згадуючи ту забавку, я аж якось щулився. Надто бентежило мене, що судді мої такі досвідчені. Вони ж бо добре відрізняли лукавих звірів од простодушних, з ходи своєї лисиці розуміли, чи в доброму вона гуморі, чи до неї оце не підступайся, і нітрохи не згірш розумілися на чужих думках і почуттях.

Я милувався на цю бистрооку, строгу й чисту юність, але мені було б куди приємніше, аби вони змінили забавку. А поки що, побоюючись дістати «одинадцять», я покірно передавав сіль, наливав вино, але, зводячи очі, щоразу бачив на їхніх обличчях спокійну поважність суддів, що їх годі підкупити.

Тут не помогли б навіть лестощі: пиха була їм чужа. Пиха, а не гордощі: вони були про себе такої високої думки, що нічого підхожого не зважився б висловити їм уголос. Не намагавсь і похизуватися перед ними в ореолі свого ремества — було б надто великим зухвальством залізти на верхів'я платана, аби тільки глянути, чи вбились у колодочки пуцьверінки, і приязно до них привітатися.

Поки я їв, мої мовчазні феї так пильно пантрували мене, так часто я ловив на собі їхні меткі погляди, що зовсім не міг здобутись на слово. Запала мовчанка, і тут на підлозі щось тихенько засичало, зашурхотіло під столом і стихло. Я глянув запитально. Тоді молодша, очевидячки, задоволена з іспиту, все ж не пропустила нагоди ще раз мене випробувати; впиваючись у шмат хліба міцними зубами юної дикунки, вона пояснила невинним тоном — еге ж, сподіваючись мене приголомшити, коли б я таки виявився недостойним варваром:

— Це гадюки.

І змовкла, врадувана, певне вважаючи, що цього пояснення стане для всякого, якщо тільки він не кругом дурень. Старша сестра стрельнула на мене очима, оцінюючи мій перший відрух; зараз же обидві, наче й не було нічого, схилились над тарілками й обличчя мали такі вже сумирні, такі простодушні...

У мене несамохіть вихопилось:

— Ага, он воно що... гадюки...

---

[1] У Франції в школах заведено двадцятибальну систему.

Щось ховзнуло мені по ногах, торкнулося литок — аж це, виходить, гадюки.

На своє щастя, всміхнувся. Та ще й від серця — удавана посмішка їх би не провела. Але я всміхнувся, бо мені було весело і цей дім щохвилини все більше мені подобався, бо це мені хотілося більше узнати про гадюк. Старша прийшла мені на поміч:

— Під столом у підлозі дірка, там вони й живуть.

— І на десяту вечора вертаються додому,— докинула молодша.— А вдень полюють.

Зараз уже я крадькома розглядав дівчат. Безжурно спокійні обличчя, а десь глибоко — жвавий лукавий ум, затаєна посмішка. І ця прегарна певність своєї влади...

Я сьогодні щось замріявся. Все це так далеко. Що сталося з моїми двома феями? Вони вже, звичайно, заміжні. Але тоді, можливо, їх і не впізнати? Адже це такий поважний крок — прощання з дівоцтвом, обернення в жінку. Як живеться їм у новому домі? Чи дружать вони, як давніше, з буйною травою та зміями? Вони були причетні до життя цілого світу. Але настає день, і в юній дівчині прокидається жінка. Вона мріє поставити нарешті комусь «дев'ятнадцять». Це вищий бал — як тягар на серці. І тоді з'являється якийсь дурень. І незмінно проникливий зір уперше ошукується — і бачить дурня в найрожевішому світлі. Якщо дурень прочитає вірші, його беруть за поета. Вірять, що йому до серця старий, розхитаний паркет, вірять, що він любить мангуст. Вірять, що йому лестить довіра гадюк, які гуляють під столом у нього по ногах. Віддають йому своє серце — дикий сад, а йому до смаку лиш підстрижені газони. І дурень веде принцесу в неволю.

VI

У ПУСТЕЛІ

1

На повітряних дорогах Сахари годі було нам і мріяти про такі блаженні перепочинки: бранці пісків, ми тижнями, місяцями, роками перелітали від форту до форту і нечасто попадали знов на те саме місце. Тут, у пустелі, таких оаз не здибаєш: сади, молоді дівчата — то просто байка! Авжеж, ми колись закінчимо працю і вернемось у далекий-далекий край, щоб починати нове життя, і в тому краю нас чекають тисячі дівчат. Авжеж, у тій прекрасній далечині, серед своїх книг і ручних мангуст, вони терпляче ждуть, і все витонченіші стають їхні лагідні душі. І самі вони все кращають...

Та я знаю, що таке самота. За три роки в пустелі я дізнав

її смаку. І не те лячно, що серед піску й каменю гасне молодість — але ввижається, що так, удалині, старішає весь світ. На деревах налились овочі, на ланах заколосилося збіжжя, розквітла жіноча краса. Та час минає, треба б скоріше вернутися... Та час минає, а тобі все нема як вирватись додому... І кращі дари земні вислизають між пальцями, ніби дрібний пісок дюн.

Звичайно, люди не помічають, як летить час. Життя здається їм тихим і повільним. А ось ми і на короткій зупинці відчуваємо перебіг часу, нам, як колись, б'ють у лице невгомонні пасати. Ми — як той пасажир кур'єрського поїзда: оглушений перестуками коліс, він мчить крізь ніч і з перелітних спалахів світла вгадує за вікном поля, села, урочі краї — та нічого не може втримати, все пропадає, бо ж він несеться геть. Так і нас, розвогнених польотом, не втишувала навіть мирна зупинка, вітер свистів у вухах, і все ввижалось, що ми ще в дорозі. І здавалось, нас також, наперекір усім вітрам, несуть у невідому прийдешність наші б'ючкі серця.

У пустелі й так було самотньо, а тут ще сусідство непокірних племен. Ночами в Кап-Джубі що чверть години, ніби дзвін дзигарів, тишу розтинали грімкі голоси, і від варти до варти перегукувалась сторожа. Так іспанський форт Кап-Джубі, загублений серед непокірних племен, боронився від небезпеки, що чигала в пітьмі. А ми, пасажири цього сліпого корабля, слухали, як перегукуються вартові,— і голоси наростають, кружляють над нами, начебто меви.

І все ж ми любили пустелю.

Поперваx уся вона — тільки пустка й безгоміння, а все тому, що вона не відкривається першому-ліпшому. Бо ж і в наших краях будь-яке село таїть своє життя від стороннього ока. І коли не залишити задля нього цілий світ, не зжитися з його предковічними звичаями, норовами й чварами, ніколи не збагнеш, що воно для тих, кому воно — батьківщина. Або ось поряд із вами людина зачинилась у своїй оселі і живе за невідомим нам статутом,— адже вона все одно що в пустелях Тібету, до неї й не дістанешся жодним літаком. Нащо вступати до її келії? Вона порожня. Царство людське всередині нас. Так і пустеля — це не піски, не туареги, навіть не маври з рушницями в руках...

І ось сьогодні ми знемагаємо на спрагу. І лиш сьогодні ми робимо відкриття: від криниці, що про неї ми давно знали, все світиться довкола. Так жінка, не показуючись на очі, перетворює все в домі. Криницю відчуваєш іздалеку, як те кохання.

Спершу піски для нас просто пустеля, але от якось, побоюючись наближення ворога, починаєш читати по фалдах її покривів. Близькість ворожого загону теж змінює вигляд пісків.

Ми улягли правилам гри, і вона перетворює нас. Тепер Сахара — це ми самі. Щоб збагнути Сахару, мало побувати в оазі, треба повірити в воду, як у бога.

2

Уже в першому рейсі я дізнав смаку пустелі. Утрьох — Рігель, Гійоме і я — ми зазнали аварії неподалік форту Нуатшот. Цей маленький військовий пост у Маврітанії тоді був аовсім відрізаний від життя, ніби острівець, загублений в океані. Там жив, як той в'язень, старий сержант із п'ятнадцятьма сенегальцями. Він зрадів нам невимовно.

— Та це ж не жарт — коли можеш побалакати з людьми... Це не жарт!

Так, ми бачили, що це не жарт: він плакав.

— За півроку ви — перші. Припаси мені привозять раз на півроку. То лейтенант приїде, то капітан. Востаннє був капітан...

Ми ще не встигли оговтатися. За дві години льоту від Дакара, де нас уже чекають на сніданок, розсипається вальниця, і це поворот долі. Нараз устаєш, як небесне видиво, перед стариганом сержантом, і він плаче на радощах.

— Пийте, пийте, мені така втіха вас пригостити! Ви тільки подумайте, того разу капітан приїхав, а в мене не лишилось для нього ні краплі вина!

Я вже розповів про цеє в одній своїй книзі, і я нічого не вигадав. Сержант так і мовив:

— Востаннє і цокнутись не було чим... Я мало не спаленів з сорому, навіть прохав, щоб мене заступили.

Цокнутись! Випити на радощах із тим, хто в поті й поросі скочить із верблюда. Півроку чоловік жив чеканням на цю хвилину. Уже за місяць начищав до блиску зброю, скрізь наводив лад, усе в форті до останнього закутня сяяло чистотою. І вже за кілька день, передчуваючи щасливу хвилину, він піднімався на терасу й уперто вдивлявся в далечінь — може, там уже куриться пилюка, повиваючи загін, що наближається,— летючий ескадрон Атара...

Але вина не зосталось, нема чим відсвяткувати зустріч. Нема чим цокнутись. І нема куди подітися з ганьби...

— Я так хочу, щоб він швидше вернувся. Так його виглядаю...

— А де він, сержанте?

Сержант киває на піски:

— Хтозна. Наш капітан — він усюди!

І зайшла ніч, ми провели її на терасі форту, розмовляючи про зірки. Більше дивитися не було на що. А зорі було видно геть усі, як у польоті, лиш тепер вони стояли непорушно.

У польоті, як ніч надто вже гарна, іноді забудешся, не стежиш за кермом, і літак потроху починає хилитися

ліворуч. Думаєш, що він летить рівно, і раптом під правим крилом з'являється селище. А звідки в пустелі селище? Тоді, значить, це рибальські човни вийшли в море. Але звідки серед безкраїх просторів Сахари взятися рибальським човнам? Що ж тоді? Тоді посміхаєшся своєму недбальству. Тихенько випростуєш літак. І селище вертається на місце. Наче знов приколов до неба зірване з недогляду сузір'я. Селище? Так. Селище зірок. Але звідси, з висоти форту, видно лиш захололу, ніби морозом пойняту пустелю, піщані хвилі нерухомі. Сузір'я всі почеплено на місце. І сержант мовить:

— Ви не думайте, я вже знаю, що де... Тримай просто он на ту зірку — і прийдеш у Туніс.

— А ти з Туніса?

— Ні. Там у мене сестра у других.

Довга, довга мовчанка. Та сержант нічого не може від нас приховати:

— Колись візьму та й подамсь до Туніса.

Звісно, не просто пішака, прямуючи он на ту зірку. Хіба що коли-небудь у поході, біля пересохлої криниці, його пойме самозабуття марення. Тоді все переплутається — зірка, сестра у-других, Туніс. Тоді почнуться ті натхненні мандри, що в них невтаємничені бачать лише муку.

Якось я попрохав у капітана відпустку — треба, мовляв, з'їздити до Туніса, провідати сестрицю. А капітан і каже...

— Що саме?

— На світі, каже, сестер у других, повнісінько. І послав мене в Дакар, бо це не так далеко.

— І гарна в тебе сестра?

— Котра з Туніса? Ще б пак! Білявка.

— Ні, а інша, в Дакарі?

Ми тебе мало не розцілували, сержанте, так сумовито і трохи ображено ти відказав:

— Вона була муринка...

Що для тебе Сахара, сержанте? Щогодинне чекання божества. І солодкий спогад про дівчину-білявку, що зосталася за пісками, там, за тисячі кілометрів.

А для нас? Для нас пустеля — те, що народжувалось у нас самих. Те, що ми узнавали про себе. Ту ніч і ми були закохані в далеку дівчину і в капітана...

3

Порт-Етьєн розташований на межі нескорених земель, містом не назвеш. Там тільки і є що невеличкий форт, ангар на наші літаки і дерев'яний барак для команди. А довкола така вже мертва пустеля, що слабо озброєний, малолюдний Порт-Етьєн стає неприступною твердинею. Щоб напасти на нього, треба перейти під палючим сонцем море піску, і навіть як ворог сюди дістанеться, в нього вже не залишиться

ні снаги, ні ковтка води. А проте, відколи пам'ятають люди, завше десь із півночі Порт-Етьєнові загрожує наступ войовничих племен. Щоразу, прийшовши до нас на філіжанку чаю, капітан — комендант форту — показує на мапі, як наближається таємничий ворог, і це ніби казка про прекрасну принцесу. Але ворог зникає, так і не досягнувши форту, піски засмоктують його, ніби річку, і ми звемо ці загони привидами. Гранати й набої, що їх вечорами роздає нам наш уряд, сплять собі любенько в скриньках коло ліжка. Наша занедбаність найнадійніша нам оборона, і воювати доводиться лише з одним ворогом — з безмовністю пустелі. Люка, начальник аеропорту, день і ніч крутить грамофона, і тут, далеко від життя, музика балакає з нами призабутою мовою, збуджуючи невиразну, невситиму журбу, що чимось нагадує спрагу.

Того вечора ми обідали в форті, і комендант, пишаючись, показав нам свій сад. Із Франції, за чотири тисячі кілометрів, йому надіслано три скриньки найправдивішої землі. На ній уже розпростались три зелених листочки, і ми легенько гладимо їх пучкою, ніби коштовність. Капітан називає їх «мій парк». Але тільки-но схопиться у пустелі вітер, що сушить усе своїм подихом, парк ховають до льоху.

Ми живемо за кілометр од форту і по обіді вертаємось до себе при місячному сяйві. Під місяцем пісок геть рожевий. Нам бракує багато чого, а все ж пісок рожевий. Одначе лунає окрик вартового, і світ знову стає тривожний і схвильований. Це сама Сахара лякається наших тіней і перевіряє, хто йде, бо звідкись там суне ворог.

У вигуку вартового чуються всі голоси пустелі. Пустеля вже не пустка: караван — як магніт уночі.

Здавалось би, ми в безпеці. Де там! Що тільки нам не загрожує — хвороба, катастрофа, ворог! Людина на планеті — ціль для стрільців, що чатують у засідці. І сенегалець-вартовий, ніби пророк, нагадує нам про теє.

— Французи!— озиваємось ми і проходимо повз чорного янтола. Ми дихаємо легко й вільно. Коли загрожує небезпека, знову відчуваєш себе людиною... Авжеж, вона ще далека, ще притлумлена й схована цими безкраїми пісками, і, проте, цілий світ уже не той. Пустеля знову повстає перед нами в усій своїй пишноті. Ворожий загін, що суне десь і ніколи сюди не дійде, оточує її сяйвом величі.

Одинадцята година. Люка вертається з радіостанції і каже, що опівночі прибуває літак із Дакара. На борту все гаразд. Десять хвилин на першу пошту вже перекладуть до моєї машини, і я полечу на північ. Дбайливо голюсь перед щербатим люстерком. Від часу до часу з мохнатим рушником круг

шиї підходжу до дверей і вдивляюсь у далекі піски; ніч ясна, але вітер притихає. Вертаюсь до люстерка. Міркую. Коли притихає вітер, що віяв цілі місяці, в небесах незрідка починається веремія. Одначе пора збиратися: аварійні ліхтарики почеплено до паса, планшет і олівець при мені. Йду до Нері, сьогодні вночі він у мене за радиста. Він і собі голиться. «Ну як?» — питаю. Поки що все гаразд. Цей вступ — найпростіша частина польоту. Нараз я чую — щось потріскує: бабка б'ється об мій ліхтарик. І чомусь тьохнуло серце.

Знову виходжу й дивлюсь — ніч ясна. Скеля осторонь форту вирізана в небі виразно, як удень. У пустелі глибока непорушна тиша, ніби в доброзвичайному домі. Та ось об мій ліхтарик ударяються зелений метелик і дві бабки. І знову у мені ворухнулось невиразне почуття, чи то радість, чи то побоювання,— ще неясне, ледве вловиме, воно постає десь глибоко в душі. Хтось подає мені звістку з невідомої далечини. Можливо, це чуття? Знову виходжу — вітер зовсім стих. Усе ще прохолодно. Але мене вже попередили. Здогадуюсь,— авжеж, здається, здогадуюсь, на що я чекаю. Але чи правдивий здогад? Ні небо, ані піски ще не подали знака, але зі мною говорили дві бабки й зелений метелик.

Спинаюсь на піщану кучугуру й сідаю лицем на схід. Як я маю слушність, воно не змусить себе чекати. Навіщо б залетіли сюди ці бабки, чого шукають вони за сотні кілометрів од внутрішніх оаз? Дрібні уламки, прибиті до берега,— правдивий знак, що в чистому морі лютує ураган. Так і ці комахи підказують мені, що суне піщана буря зі сходу, вона вимела всіх зелених метеликів з далеких пальмових гаїв. На мене вже бризнуло зняте нею шумовиння. І врочисто, бо він тому запорукою, врочисто, бо в ньому погроза, врочисто, бо він несе бурю, знімається східний вітер. До мене ледве долинає майже невловиме зітхання. Я — останній рубіж, що його сягла знеможена хвиля. Коли б за мною, за двадцять кроків, висіла б якась тканина, вона б і не колихнулась. Один лиш раз вітер обпалив мене ніби передсмертною ласкою. Але я знаю, кілька ще секунд — і Сахара зведе дух і знову зітхне. Не мине й трьох хвилин — замає вітровказ на нашому ангарі. Не мине й десятьох хвилин — усе небо вкриють хмари піску. Зараз ми ринемо в це пекло, в огненне бурхання пустелі.

Та я схвильований іншим. Несамовита радість переповнює мене: я відчув небезпеку, мов той дикун чуттям з ледве вловимих ознак угадує, що заповідає завтрашній день; з півслова я зрозумів таємну мову пустелі, прочитав, як розбирає її лють, у трепетних крильцях бабки.

У Сахарі ми стикаємося з непокірними племенами. Вони надійшли з таких глибин пустелі, куди ми не мали доступу, ми тільки пролітали над ними; осмілившись, маври навіть заїжджали до Джубі чи Сіснероса: куплять цукрову брилу або чай і знову кануть у невідомість. Під час тих наїздів ми намагались хоч декого з них приручити.

Іноді, з дозволу авіакомпанії, ми брали в повітря якогось впливового вождя і показували йому світ із борту літака. Не завадило збити з них пиху — бо ж вони вбивали полонеників навіть не так із ненависті до європейців, як зі зневаги. Зустрічаючи нас десь поблизу форту, вони навіть не завдавали собі труду лаятись. Просто одвертались і плювали. А такі горді були тому, що уявляли себе всемогутніми. Не один такий владика, виступаючи в похід з армією в триста рушниць, торочив мені: «Скажи спасибі, що до твоєї Франції більше ста днів дороги...»

Отож, ми піднімали їх у повітря, а трьом навіть трапилося побувати в тій невідомій їм Франції. Вони були одноплемінці тих, котрі прилетіли зі мною якось до Сенегалу й заплакали, побачивши там дерева.

Потім я знову відвідав їхні шатри і почув захоплені розповіді про мюзик-холи, де танцюють серед квітів голі жінки. Адже ці люди зроду не бачили ні дерева, ні водограю, ні троянди, тільки з корана вони знали про сади, де струмують ручаї, бо, за кораном, то і є рай. Цей рай та його прекрасні бранки купуються дорогою ціною: тридцять років скорботи й злиднів — потім гірка смерть у пісках від кулі невірного. Та бог ошукує маврів — виявляється, французам він дарує скарби раю, не правлячи ніякого викупного — ні спраги, ані смерті. Ось чому старі вожді тепер замріялися. Ось чому, обводячи оком голі піски Сахари, що стеляться круг шатра і до самої смерті обіцяють їм лише вбогі радощі, вони дозволяють собі висловити те, що наболіло на душі:

— Бачиш... ваш французький бог... він куди милостивіший до французів, ніж наш бог до маврів!

За місяць перед тим їх возили по Савої. Провідник привів їх до водоспаду — ніби витка колона, стояв водоспад, оглушаючи все важким гуркотом.

— Скуштуйте,— сказав він їм.

Була то справдешня прісна вода. Вода! Тут, у пустелі, не один день добираєшся до найближчої криниці, і як пощастить її знайти, то ще не одну годину копаєшся у тому піску, поки втамуєш спрагу каламутним плином, що відгонить верблюжою сечею.

Вода! У Кап-Джубі, в Сіснеросі, в Порт-Етьєні темношкірі дітлахи канючать не монетку — з бляшанкою в руках вони канючать воду:

— Дай попити, дай...

— Дам, як слухатимешся.

Вода над золото дорожча, маленька крапля викрешує з піску зелену іскру — билинку. Якщо десь у Сахарі пройде дощ, уся вона оживає. Племена вибираються за триста кілометрів — туди, де тепер виросте трава... Вода — вона дається так скупо, за десять років у Порт-Етьєні не випало ні краплі дощу,— а тут із шумом виливаються намарне, як із пробитої цистерни, всі води світу.

— Ходім далі! — казав провідник.

А вони скам'яніли неначе.

— Не заважай...

І замовкли, й поважно, безмовно споглядали це без краю врочисте таїнство. Тут із черева гори вихоплювалось життя, жива кров, що без неї нема людини. Стільки її виливалося за одну секунду — можна б воскресити всі каравани, що, сп'янівши зі спраги, канули навіки в безодні солонців та міражів. Перед ними повстав сам бог, і не могли вони від нього піти. Бог розверз безодню, являючи свою могуть, і троє маврів стали як укопані.

— Невже не надивились? Ходімо...

— Треба почекати.

— Чого чекати?

— Поки вода кінчиться.

Вони хотіли дочекатися години, коли бог утомиться від власного шаленства. Він скоро схаменеться, він скупий.

— Але ж ця вода тече вже тисячу років!..

І того вечора про водоспад воліють не говорити. Про деякі дива краще помовчати. Краще й думати про них менше, не то зовсім заплутаєшся і почнеш сумніватися у богові...

— Ваш французький бог, бачиш...

Але я ж знаю їх, моїх диких приятелів. Віра їхня похитнулась, вони розгублені, зараз вони майже ладні скоритися. Вони мріють, щоб французьке інтендантство постачало їм ячмінь, а наше сахарське військо боронило їх од ворогів. Що й казати, скорившись, вони матимуть деякий цілком відчутний зиск.

Але ці троє однієї крові з Ель Мамуном, еміром Тразри (ім'я, здається, я плутаю).

Я знавав його в ту пору, як він був нашим васалом. Французький уряд високо оцінив його заслуги, йому давали щедрі подарунки губернатори, шанували племена, вдосталь було видимих благ, здавалось би — чого ще бажати? Але якось уночі, зовсім несподівано, він перебив офіцерів, котрим товаришив у пустелі, захопив верблюди, рушниці — і знову пішов до непокірних племен.

Раптовий заколот, героїчна й відчайдушна втеча, що нараз обертає вождя на вигнанця, бунтівливий спалах

гордощів, що скоро погасне, як та ракета, бо їй неминуче заступить дорогу легка кавалерія з Атара... це звичайно називають зрадою. Але дивом дивуються — звідки це безумство?

А проте доля Ель Мамуна — це доля багатьох арабів. Він старішав. А зі старістю приходять роздуми. І настав такий час, коли емір збагнув, що, схваливши ручканням угоду з християнами, він усе втратив, він закаляв руки і зрадив бога ісламу.

І справді, що йому ячмінь і мирне життя? Він упав так низько, з воїна став пастухом — таж колись-то Сахара була сповнена небезпеки, за кожним піщаним горбом чигала погроза, й, отаборившись на ніч, він ніколи не забував поставити сторожу, і вечорами коло багаття із звісткою про рух ворога дужче билися серця воїнів. Колись він знав смак вільних просторів — а його, одного разу дізнавши, годі забути.

І от він безславно бродить цими скореними безкраїми пісками, що втратили свою гідність. Ось тепер Сахара для нього справді — пустеля.

Можливо, офіцери, котрих він потім забив, навіть викликали в нього пошану. Та любов до аллаха над усе.

— Добраніч, Ель Мамуне.

— Бережи тебе, боже.

Офіцери загортаються в ковдри, простягаються на піску, ніби на плоту, лиця їхні обернені до неба. Спроквола пересуваються зорі, небо значить перебіг часу. Місяць схиляється до пісків, йдучи в небуття волею Премудрого. Скоро християни заснуть. Ще кілька хвилин — і в небесах засіяють лише зорі. І тоді досить буде лише кволого окрику цих християн, котрим уже не судилось прокинутися,— і впокорені племена знову повернуть собі колишню велич, і знов почнеться гонитва за ворогом, що лиш одна наповнює світлом мертві піски... Ще мить — і станеться непоправне, і з ним народиться новий світ.

І заснулих хоробрих лейтенантів забито.

5

Нині я в Джубі, запрошений в гості до Кемаля та його брата Муяна і п'ю чай у них у шатрі. Муян, закутаний до очей в блакитне покривало, безмовно розглядає мене — він похмурий і неприступний, як правдивий дикун. Тільки Кемаль розмовляє зі мною, пригощає мене.

— Моє шатро, мої верблюди, мої жінки й раби — все твоє.

Глядячи на мене пильно, Муян нахиляється до брата, коротко мовить щось і знов западає в мовчанку.

— Що він сказав?

— Сказав: «Бонафу вкрав у Р'Гейбаті тисячу верблюдів».

Капітан Бонафу командує загоном мегаристів з легкої кавалерії Атара. Я з ним не зустрічався, але знаю, що серед маврів ходять про нього легенди. Про нього говорять гнівно, але бачать у ньому трохи не божество. Ціла пустеля перетворюється тому, що десь існує капітан Бонафу. Оце допіру він виник невідомо звідки ззаду непокірних племен, що прямують на південь, сотнями жене верблюдів — і, аби вберегти найдорожче своє добро від наглої небезпеки, кочовики мусять повернути і стати з ним до бою. Так, появившись, ніби посланець самого неба, він урятував Атар, потім став табором на узвишші і красує там — завидна здобич! Він пориває на себе всі погляди, і, наджені необорною силою, племена кидаються на його меч.

Муян дивиться на мене ще суворіше і знов щось мовить.

— Що він сказав?

— Сказав: «Завтра ми підемо на Бонафу. Триста рушниць».

Я й так про дещо здогадувався. Вже три дні водять верблюдів на водопій, про щось правлять, гарячкують. Ніби споряджають у плавбу невидимий корабель. І вітер вільних просторів уже напинає вітрила. З ласки Бонафу кожен крок на південь овіяний славою. І, далебі, не знаю, що веде людей — ненависть чи любов.

Не всякому доля дарує такого прекрасного ворога, щоб його славно вбити! Там, де він з'явиться, кочовики згортають шатри, збирають верблюдів і тікають, не сміючи спіткатися з ним лице в лице,— але ті, що зачують його здалеку, втрачають тяму, мов закоханці. Вискакують з мирних шатрів, з жіночих обіймів, з блаженного сну, раптом збагнувши, що найбільше щастя на світі — два місяці пробиратися на південь, знемагати з утоми, мучитися спрагою, ждати, скорчившись під ударами самуму,— і, нарешті, на світанні заскочити легку кавалерію Атара і, як буде на те воля аллаха, вбити капітана Бонафу.

— Бонафу дужий,— признається мені Кемаль.

Тепер я знаю їхню таємницю. Як мріється декому пожадана жінка, що байдуже проходить мимо, і він цілу ніч перекидається з боку на бік, уражений, палений сном, що в ньому знов і знов вона проходить мимо,— так не дає їм спокою далека хода Бонафу. Обійшовши виставлені проти нього загони, цей християнин у перевдязі мавра з двома сотнями напівдиких горлорізів удерсь у непокорений край,— тадже тут, де вже не мають права над ними французи, будь-хто з його ж людей може скинути ярмо покори і на кам'яному вівтарі безкарно офірувати цього невірного своєму богові. Тут їх стримує лише побожність перед ним; його безборонність — і та вкидає їх у дрож. У ту ніч він привиджується

їм у неспокійних снах, знов і знов він байдуже проходить мимо, і його кроки дзвінко відтупуються в самому серці пустелі.

Муян усе ще про щось міркує, завмерши всередині шатра, мовбито вирубаний з синього граніту. Тільки блищать очі та срібний кинджал — він більше не іграшка. Як змінився цей мавр відтоді, коли перейшов у стан бунтівливих! Більше ніж будь-коли він свідомий своєї гідності й незмірно мене зневажає,— він-бо піде війною на Бонафу, удосвіта він виступить у похід, гнаний ненавистю, що така схожа на любов.

І знову він нахиляється до брата, тихо каже щось і дивиться на мене.

— Що він сказав?

— Сказав,— як здибає тебе подалі від форту,— застрелить.

— Чому?

— Він сказав: «Ти маєш літаки й радіо, маєш Бонафу, але не маєш істини».

Муян непорушний, складки блакитного покривала на ньому ніби кам'яне вбрання статуї, він судить мене:

— Він каже: «Ти їси траву, мов коза, і свинину, мов свиня. Твої безсоромні жінки не затуляють виду»,— він сам бачив. Він каже: «Ти ніколи не молишся». Він каже: «Навіщо тобі твої літаки, і радіо, і твій Бонафу, коли ти не маєш істини?»

Цей мавр прегарний, він боронить не свою волю — у пустелі людина завше вільна — і не скарби, видимі простим оком,— у пустелі їх немає, він боронить своє внутрішнє царство. Ніби корсар у давнину, Бонафу веде свій загін серед безмовного океану пісків, і ось табір Кап-Джубі перетворився, мирної стоянки безтурботних пастухів наче й не було. Мовби самумом, зметена вона подихом Бонафу, і ввечері шатри щільніше тиснуться один до одного. На півдні панує безмовність, від неї завмирає серце: це німує Бонафу! І Муян, бувалий мисливець, розрізняє в поривах вітру ходу Бонафу.

Коли Бонафу вернеться до Франції, вороги його не зрадіють, ні, вони гірко шкодуватимуть за ним, наче без нього їхня рідна пустеля втратить один зі своїх магнітів і життя зблякне. І вони казатимуть мені:

— Навіщо він їде, твій Бонафу?

— Не знаю...

Довгі роки він грав з ними в небезпечну гру — ставкою було його життя. Він пристав на їхні правила гри. Він засинав, поклавши голову на їхні камені. Завше він за кимось гнався і, як вони, коротав свої ночі на самоті з вітрами й зорями, наче в біблійні часи. І ось він їде — виходить, гра не була для нього понад усе. Він недбало кидає карти: нехай маври грають самі. І вони збентежені — чи є глузд у цьому

житті, якщо воно не забирає людину всю, всю до останку? Таж ні, їм хочеться вірити в нього.

— Твій Бонафу ще вернеться.

— Не знаю.

Він вернеться, думають маври. Що йому тепер європейські забавки? Йому швидко набридне різатися в бридж з офіцерами, набридне і підвищення в чині, і жінки. Він затужить за шляхетним життям воїна і повернеться туди, де від кожного кроку кидається дужче серце, ніби йдеш назустріч коханню. Він уявляв, ніби його життя тут було лиш випадковою пригодою, а там, у Франції, його чекає найважливіше, але з огидою він переконається, що нема на світі правдивих багатств, окрім тих, що його щедрила пустеля — тут було йому дано пишноту піщаних просторів, і тишу, і ночі, сповнені вітру й зірок. І якщо Бонафу повернеться, першої ж ночі ця вістка облетить непокірні племена. Маври знатимуть— він спить десь посеред Сахари, оточений двома сотнями своїх розбишак. І мовчки поведуть на водопій своїх верблюдів. Запасуть більше ячменю. Перевірять зброю. Спонукувані своєю ненавистю — а чи, може, любов'ю.

6

— Сховай мене в літаку й відвези до Марракеша... Щовечора невільник маврів у Джубі звертався до мене з цими словами, як з молитвою. І, вчинивши таким чином усе, що міг, аби врятувати своє життя, сідав, схрестивши ноги, й готував мені чай. Тепер він спокійний за завтрашній день — бо ж він довірив свою долю єдиному лікареві, котрий може його зцілити, удався до єдиного бога, який зможе його врятувати. І тепер, схиляючись над чайником, він знов і знов перебирає в пам'яті немудрі образи минулого — чорну землю рідного Марракеша, рожеві хатки, тихі радощі, що їх позбувся. Його не обурює, що я мовчу, що не поспішаю повернути йому життя: я для нього не така людина, як він сам, а певна сила, що її треба зрушити з місця, щось ніби ходовий вітер, що схопиться колись і змінить його долю.

А проте я, простий пілот, лиш кілька місяців, як став начальником аеропорту в Кап-Джубі; до моїх послуг тільки й було, що барак — він притулився до іспанського форту,— а в бараці таз умиватися, глек солонуватої води та куце, не на зріст, ліжко — і я не так помилявся щодо своєї могутності.

— Ну-ну, Барку, там буде видно...

Усі невільники звуться Барками, так звали і його. Чотири роки він провів у полоні, але все ж не скорився: пам'ятав, що був колись королем.

— Що ти робив у Марракеші, Барку?

У Марракеші, певне, й досі живуть його дружина й троє дітей, і він там добре мав реместо.

— Я переганяв отари, і мене звали Мохаммедом!

Там його закликали каїди:

— Я хочу продати своїх биків, Мохаммеде. Прижени їх із гір.

Або:

— У мене тисяча овець на рівнині, віджени їх вище, на пастівник.

І Барк, озброївшись берлом з оливи, правив великим переселенням отар. Він один відповідав за овечий гурт, він утишував найметкіших, бо скоро мали з'явитися на світ ягнята, і підганяв ледачих, він ішов уперед, і всі вони довіряли йому й корились. Він один знав, який обіцяний край їх чекає: багатий на вченість, вівцям не доступну, він один читав дорогу по зорях і один, ведений своєю мудрістю, встановлював, коли пора відпочити і коли — втамувати біля криниці спрагу. А ночами він стояв серед заснулих овець, обмитий до колін хвилями вовни, і в серці його була ніжність: зворушений слабістю і невіданням стількох живих тварей, Барк — лікар, пророк і повелитель — молився за свій народ.

Якось до нього підступилися маври:

— Ходімо з нами на південь по худобу.

Йшли довго, на четвертий день заглибились у гірську ущелину — тут уже починались володіння бунтівливих племен,— і тоді його попросту схопили, охрестили Барком і продали в неволю.

Знав я й інших рабів. Щодень я пив чай у шатрі в якогось мавра. Роззувшись, я простягався на грубій повстині (єдина розкіш у домашньому вжитку кочовика, основа, що на ній ненадовго зводить він своє житло) і милувався лагідною ходою дня. В пустелі всім єством відчуваєш, як минає час. Під палючим сонцем простуєш до вечора, коли прохолодний вітер відсвіжить і обмиє від поту втомлене тіло. Під палючим сонцем дорога приводить людей і тварин до того великого водопою так само несхибно, як до смерті. Неробство й те набирає глузду. І кожен день здається прекрасним, як та дорога, що приводить до моря.

Так, я знав рабів. Вони вступають у шатро, скоро вождь добуде жаровню, чайник і склянки з пуделка, де зберігається весь його скарб — замки без ключів, вазони без квітів, шагові люстерка, стара зброя та інший мотлох, хтозна-як занесений сюди, в піски, ніби уламки з розбитого корабля.

І ось раб безмовно накладає в жаровню сухі гілочки піщаного будяччя, роздмухує жар, наливає води в чайник,— з усім цим упоралася б і маленька дівчинка, а в нього під шкірою грають м'язи, бо їм би до снаги вивернути з землі могутній кедр. Він тихий і сумирний. Він не має вільного часу, його діло — готувати чай, ходити коло верблюдів, їсти. Під палючим сонцем він простує до вечора, а під крижаними

зорями чекає — швидше б обпік новий день. Щасливі північні країни, там кожна пора року творить свою легенду, літом тішачи мрією про сніг, узимку — про сонце; смутні тропіки, там завше одна й та сама волога духота; але щаслива й Сахара, де зміна дня й ночі так просто переносить людину від надії до надії.

Іноді, сидячи навпочіпки при вході до шатра, чорний раб заласно вдихає вечірню прохолоду. В обважнілому тілі полоненика вже не зрушаться спогади. Хіба що невиразно згадається час, коли його схоплено, згадуються удари, крик, руки тих, хто кинув його в цю непроглядну темінь. Відтоді він усе безнадійніше клякне в чудному сні, він буцім осліп— бо ж він уже не бачить неторопких річок Сенегалу чи білих міст полуденного Марокко, він буцім оглух — він-бо вже не чує рідних голосів. Він не те, що нещасний, цей мурин, але він каліка. Закинутий випадком у чужий йому коловорот кочового життя, рокований завше блукати в пустелі її химерними шляхами — що спільного заховав він зі своїм минулим, з отчим домом, із дружиною й дітьми? Вони втрачені для нього без вороття, все одно що померли.

Хто довго жив усежерущою любов'ю, а потім її втратив, іноді втомлюється від своєї шляхетної самотності. Він, покірно вернувшись до життя, знаходить щастя в найпересічнішій прихильності. Йому солодко зректися себе, покірно слугувати іншим, злитися з мирними житейськими звичаями. І невільник з гордістю розпалює панову жаровню.

— На, бери,— каже інколи вождь полоненикові.

У цей час господар добрий до раба, бо важкий, виснажливий день позаду, спека спадає, і вони пліч-о-пліч уступають у вечірню прохолоду. І полоненикові дозволено взяти склянку чаю. І той, сповнений подяки за склянку чаю, ладен цілувати коліна своєму панові. Невільника не беруть у кайдани. Навіщо вони? Він-бо такий відданий! Він так мудро зрікся царства, що в нього забрали,— тепер він лише щасливий раб.

Але якось його звільнять. Коли він зістариться настільки, що вже невигідно буде годувати його і вдягати, тоді йому дарують необмежену волю. Три дні він ходитиме від шатра до шатра, щодня підупадаючи на силі, марно благаючи взяти його в слуги — а наприкінці третього дня він усе так само мудро й без ремства ляже на пісок. Я бачив, як умирали в Джубі голі невільники. Маври не мучили їх і не добивали, тільки дивилися собі на їхнє довге часування, а дітлахи гуляли поряд із цим сумним уламком розбитого корабля і вранці бігли подивитись, чи ворушиться він іще,— але просто з цікавості, вони теж не сміялися зі старого служника. Такий був звичай. Ніби йому сказали: «Ти добре попрацював, маєш право спочити — лягай і спи». Так він лежав, випро-

ставшись на піску, зазнаючи голоду — всього лиш запаморочення в голові,— але зовсім не відчуваючи несправедливості, бо ж тільки вона й болісна. Потроху він зливався з землею. Земля приймала висхлий на сонці останок. Тридцять літ роботи давали право на сон і на землю.

Немало я бачив таких рокованих; перший, котрий мені здибався, не зронив ні слова скарги, а втім, на кого йому було нарікати. В ньому вгадувалась невиразна покірність, що з нею приймає загибель знесилений верховинець,— знаючи, що йому вже не вибратись, він лягає в сніг і віддається снігові й снам. Мене вразила навіть не його мука. В муку я не вірю. Але зі смертю кожної людини вмирає невідомий світ, і я питався в себе, які образи гаснуть у ньому? Що там повільно тоне в забутті — плантації Сенегалу? Білі, наче сніг, міста Південного Марокко? Можливо, у цій грудці чорної плоті меркнуть дише найжалюгідніші турботи: приготувати б чаю, погнати отару на водопій... можливо, засинає душа невільника,— а може, пробуджена налетілими спогадами, в усій своїй величі вмирає людина. І черепна коробка стає для мене неначе стара шкатула. Не дізнатись, що за скарби заціліли в ній, коли корабель пішов на дно,— яскравий єдваб, святково осяйні картини, незнані реліквії, такі непотрібні, такі марні тут, у пустелі. Ось вона, важка, наглухо замкнута шкатула. І не дізнатись, яка частка нашого світу гинула в цій людині в дні її останнього всеосяжного сну, що руйнувалось у цій свідомості й у цій плоті, яка потроху ставала ніччю й землею.

— Я переганяв отари, і мене звали Мохаммед...

З усіх знайомих мені рабів чорношкірий Барк був перший, хто не скорився. Так, маври одібрали в нього волю, одного дня він утратив усе, що мав на землі, і зостався голий, як те немовля,— та це ще байдуже. Адже інколи буря, наслана від бога, за якусь там годину спустошує жниво на ланах. Одначе маври не тільки зруйнували його добро, вони погрожували звести нінащо його самого. Але Барк не бажав зректися себе,— таж інші здавались так легко, в них так покірно вмирав простий погонич худоби, той, що цілий рік у поті чола заробляв свій хліб!

Ні, Барк не звикся з рабством, як звикаєшся з убогим щастям, коли втомишся чекати правдивого. Він не визнавав радощів невільника, котрий щасливий щедротами свого пана. Колишнього Мохаммеда вже не було, але житло його в серці Барка залишалось вільне. Сумна ця пустка, але ніхто інший не мусить там замешкати! Барк був як той посивілий сторож, що вмирає з вірності серед затрав'янілих алей, серед сумної тиші.

Він не казав: «Я — Мохаммед бен Лавсін», він казав: «Мене звали Мохаммедом», він мріяв про той день, коли цей

забутий Мохаммед знов оживе і самим воскресінням своїм прожене того, хто був невільником. Траплялось, у нічній тиші його обсядуть спогади — живі, незагладні, як люба з дитинства пісенька. Мавр-товмач розповідав нам: «Серед ночі він раптом говорить про Марракеш, говорить, а сам плаче». Тому, хто самотній, не уникнути таких нападів туги. Зненацька в ньому пробуджувався той інший,— і тут, у пустелі, де до Барка не підступала ні одна жінка, він звично потягався, шукав поруч дружину. Тут, де споконвіку не дзюрчало жодного струмка, в нього в вухах дзвеніла пісня джерела. Барк склепляв очі,— і тут, у пустелі, де хату людям заступає цупка тканина шатра і вони завше мандрують, ніби ганяючись за вітром, йому ввижалось, ніби він мешкає в білому домку, над яким щоночі світить та сама зірка. Колишня любов і ніжність раптом знову оживали хтозна-чому, ніби все любе серцю знов опинялось зовсім близько і притягало, як магніт,— і тоді Барк ішов до мене. Йому хотілося сказати, що він уже готовий в дорогу і готовий любити, треба лиш вернутися додому, щоб усе і всіх обдарувати любов'ю й ніжністю. А для цього треба мені лише подати знак. І він, усміхаючись, підказував мені хитрість,— до неї я, звісно, просто ще не додумався:

— Завтра піде пошта на Агадір... Ти сховай мене в літаку...

Бідолаха Барк!

Як могли ми помогти йому втекти? Ми ж бо жили серед непокірних племен. За такий грабунок, за таку кривду маври назавтра віддячили б жорстокою різаниною. Я, правда, намагався з допомогою аеродромних механіків Лоберга, Маршаля, Абграля викупити Барка, та маврам нечасто трапляються європейці, ладні кунити невільника. І вони користаються нагодою.

— Давайте двадцять тисяч франків.

— Та ти що?

— А ви гляньте, які в нього дужі руки...

Так минали місяці.

Нарешті араби зменшили ціну, і з допомогою друзів, котрим я писав до Франції, мені пощастило купити старого Барка.

Домовились ми не відразу. Торгувались цілий тиждень. Сиділи кружка на піску — п'ятнадцять маврів і я — і базарювали. Мені крадькома помагав приятель господаря Баркового, розбійник Зін Улд Раттарі: він був також і мій приятель. І за моїм підказом радив господареві:

— Та продай ти діда, все одно йому недовго жити. Він немічний. Спершу цю неміч не видко, але вона вже всередині. А потім він як почне пухнути. Продай його французові, поки не пізно.

Іншому горлорізові, Раггі, я пообіцяв баришівного, якщо

він допоможе мені в цій оборудці, і Раггі спокушав Барковогo господаря:

— На ці гроші ти придбаєш верблюдів, і рушниці, і кулі. І підеш війною на французів. І в Атарі добудеш трьох нових рабів, а то й чотирьох, молодих і здорових. Відкинься ти свого старигана.

І мені його продали. Шість днів поспіль я тримав його під замком у нашому бараці: якби почав він гуляти на волі, поки прибуде літак, маври знову б його схопили і продали кудись далі.

А я визволив його з рабства. Вряджено було врочисту церемонію. Прийшли марабут, колишній господар Барків і тутешній каїд Ібрагім. Коли б ці троє харцизяк упіймали Барка за двадцять кроків од форту, вони залюбки здійняли б йому голову, аби тільки пожартувати з мене, але тут палко з ним поцілувались і підписали офіційного папера.

— Тепер ти нам син.

Законом він став за сина й мені.

І Барк перецілував усіх своїх батьків.

Аж до від'їзду він стовбичив безвихідно в нашому бараці, але полон був йому не важкий. По двадцять разів на день доводилось описувати йому майбутню нескладну подорож: літак довезе його до Агадіра, а там, просто на аеродромі, йому дадуть квитка до Марракеша. Барк удавав вільну людину, як та дитина вдає мандрівника: повернення до життя, і автобус, і юрби люду, і міста, що їх він побачить знову...

До мене прийшов Лоберг. Вони з Маршалем та Абгралем надумали — не гоже, щоб Барк, прилетівши до Агадіра, помирав голодом. Ось для нього тисяча франків — з цим він не пропаде, поки знайде яку роботу.

І я подумав: старі пані-благодійниці витратять якісь там двадцять франків — і певні, що «чинять добро», і вимагають подяки. Авіамеханіки Лоберг, Маршаль і Абграль, даючи тисячу, зовсім не мають себе за доброчинців і ніякої подяки не чекають. Вони не правлять про милосердя, як ті старі панії, що мріють собі купити вічне раювання. Просто вони помагають вернути людині її людську гідність. Бо ж ясно, що вдома п'яного від радості Барка зустріне вірна подруга— бідність, і за якісь три місяці він висилюватиметься десь на ремонті залізниці, вивертаючи старі шпали. Життя його стане куди важче, ніж тут, у пустелі. Але він має право бути самим собою і жити серед близьких.

— Ну от, Барку, соколику, їдь і будь людиною.

Літак дрижав, готовий до польоту, Барк востаннє оглянув загублений у пісках похмурий форт Кап-Джубі. Біля літака зібралося дві сотні маврів: усім цікаво, яке лице стає в невільника на порозі нового життя. А трапиться аварія, він знову потрапить до їхніх рук.

А ми, не без тривоги випускаючи у світ нашого п'ятдесятилітнього народженця, махаємо йому на прощання:

— Прощавай, Барку!

— Ні.

— Як так «ні»?

— Я не Барк. Я Мохаммед бен Лавсін.

Останню звістку про нього приніс араб Абдалла, котрого ми просили подбати за Барка в Агадірі.

Автобус вирушив тільки ввечері, Барк мав попереду цілий день. Він довго никав містечком і все не мовив ні слова; нарешті Абдалла здогадався, що його щось турбує, і сам стривожився:

— Що тобі таке?

— Нічого...

Він розгубився від цієї наглої, незмірної волі і ще не відчував, що воскрес. Авжеж, йому радісно, але, крім цієї невиразної радості, сьогодні він — усе той самий Барк, який був учора. Адже віднині він — рівний серед людей, тепер йому належить і сонце, і він також має право посидіти під склепінням арабської кав'ярні. І він сів. Загадав чаю для Абдалли й для себе. Це був перший учинок пана, а не раба: він має владу, вона повинна б його перетворити. Але прислужник нітрохи не здивувався і любесенько налив йому чаю. І не відчув, що, наливаючи чай, славить вільну людину.

— Ходімо деінде,— мовив Барк.

Вони побрались до Касби — квартал цей горує над Агадіром.

Тут їх зустріли маленькі берберські танцівниці. Вони були такі любі й лагідні, що Барк підбадьорився, йому здалось,— самі того не відаючи, вони вітають його повернення до життя. Вони взяли його за руки й запропонували чаю, але так само гостинно зустріли б вони і будь-кого іншого. Барк повідав їм про своє відродження. Вони лагідно сміялись. Вони бачили, який він радий, і теж раділи. Бажаючи їх здивувати, він докинув: «Я Мохаммед бен Лавсін». Але це їх нітрохи не вразило. Кожна людина має своє ім'я, і багато хто вертає з далеких країв.

Він знову потяг Абдаллу до міста. Він блукав серед єврейських рундуків, і дивився на море, й думав, що от він може іти куди заманеться, він вільний... Але ця воля здалась йому гірка — він засумував за узами, що знов би з'єднали його зі світом.

Мимо йшла дитина. Барк погладив її по щоці. Дитина всміхнулася. Не було то паненя, звичне до лестощів. Був то замірок, Барк подарував йому ласку, й малий усміхнувся. Він і пробудив Барка до життя, цей маленький замірок, завдяки Баркові, він усміхнувся — і от Барк відчув, що починає щось

важити в цьому світі. Щось ніби свінуло попереду, він додав ходи.

— Ти чого шукаєш? — запитав Абдалла.

— Нічого,— відказав Барк.

Але, звернувши за ріг, він наткнувся на гурт дітлахів і зупинився. Ось воно. Він мовчки глянув на них. Рушив до єврейських яток і невдовзі вернувся з цілим оберемком гостинців. Абдалла обурився:

— Дурню, нащо гроші тринькати!

Але Барк не слухав. Він урочисто, без слів, по одному підкликав до себе дітей. І маленькі рученята потяглись до іграшок, до обручок, до пантофель, золотом розшитих. І кожне дитинча, міцно схопивши свій скарб, тікало, наче справдешній дикун.

Почувши про таку щедрість, до Барка збіглась уся агадірська дітвора, і він усіх узув у шиті золотом пантофлі. А чутка про доброго чорношкірого бога долетіла й до околиць Агадіра, і звідти теж збігались діти, оточували Барка і, чіпляючись за його пошарпане вбрання, голосно вимагали своєї пайки. Це була руїна.

На думку Абдалли, Барк «сказився на радощах». Та, по-моєму, річ не в тім, що Барк хотів поділитися надміром щастя.

Він був вільний, а отже, мав найголовніше, найдорожче: право добиватися любові, право йти куди заманеться і в поті чола дороблятися хліба насущного. То навіщо йому ці гроші... вони не втамують гострого, пекучого, мов голод, прагнення бути людиною серед людей, відчути свій зв'язок із людьми. Агадірські танцівниці були лагідні зі старим Барком, але він розлучився з ними так само легко, як і здибався, він не відчув, що потрібний їм. Служник в арабській кав'ярні, перехожі на вулицях — усі поважали в ньому вільну людину, ділили з ним місце під сонцем, але ніхто його не потребував. Він був вільний, так, надто вільний, надто легко він ходив по землі. Йому бракувало тягаря людських стосунків, що від них важчає хода, бракувало сліз, докорів, лайки, радощів — усього, що людина зміцнює чи розриває кожним своїм рухом, численних уз, що єднають кожного з іншими людьми і надають йому ваги. А ось тепер його обважнили незліченні дитячі сподіванки...

Там у сяйві призахідного сонця над Агадіром, у годину вечірньої прохолоди, що була для нього стільки літ єдиною довгожданою ласкою і єдиним притулком, почалось царювання Барка. Наближався час від'їзду — і він ішов, обмитий припливом дітвори, як обмивала його колись отара овець, і проводив у віднайденому світі свою першу борозну. Завтра він повернеться під свій убогий дах і стане за всіх відповідати, і, можливо, його старим рукам не до снаги буде всіх прогодувати, але вже зараз він відчув вагу й призначення своє на землі. Начебто легкокрилий архангел, котрому, щоб

жити серед людей, довелось би обдурювати — зашити в нас шматок свинцю,— йшов Барк важкою ступою, притягнений до землі сотнями дітей, котрим доконче потрібні шиті золотом пантофлі.

7

Отака пустеля. Коран (а це всього лиш правила гри) обертає її піски в особливий, неповторний світ. Без цих правил Сахара була б порожня, а проте в надрах її незримо розігрується драма, бурхають людські пристрасті. Правдиве життя пустелі не в тім, що племена кочують у пошуках нового пастівника, але в цій безконечній грі. Як же несхожі піски скорені й нескорені! І хіба не всюди так у людей? Перед лицем оновленої пустелі я згадую забавки свого дитинства, темний і золотавий парк, що його ми залюднювали божествами, неосяжне королівство, створене нами на цьому клапті землі,— таж увесь він був з квадратовий кілометр, але для нас у ньому завше зоставались незнані куточки, невідкриті дива. Ми мали свій світ, зі своїми підвалинами, тут по-особливому лунала хода і в усьому був свій осібний сенс, деінде нікому не доступний. Та от стаєш дорослим, живеш за іншими законами — і що лишається від парку, сповненого тіней дитинства — чарівних, крижаних, палючих? Ось ти вернувся до невисокого муру, з сірого каменю складеного, і майже з розпачем обходиш його довкола: як дивно, що вони такі малі й тісні — володіння, яким колись не було кінця-краю... і як гірко, що в цей безкраїй світ уже нема вороття — адже вернутись треба було б не в парк, а в забавку.

І нескореної пустелі вже нема. Кап-Джубі й Сіснерос, Пуерто-Кансадо, ла Сагвет-ель-Хамра, Дора й Смарра втратили таємничість. Обрії, що надили нас, згасли один по одному, як морхнуть у полоні теплих долоней світлячок чи барвистий метелик. Але тому, хто за ними гнався, їхні яскраві барви не привидились. Не ошукувались і ми, коли нас вабили нерозгадані таємниці. Бо ж не ошукувався й султан із «Тисячі й одної ночі» у своїй гонитві за чимось тендітним і невловимим,— але прекрасні полонянки вгасали на світанні в його обіймах; скоро торкався їхніх крил, як вони втрачали золотий пилок. Ми вбирали в себе чари пустелі. А інші, може, викопають у її пісках нафтові свердловини і забагатіють, гендлюючи її соками. Та вони спізнились. Бо недоступні пальмові гаї й незайманий пил черепашок віддали нам те, що було в них найкоштовніше: вони дарують тільки одну годину захвату — і ця година дісталася нам.

Пустеля? Якось мені довелось зазирнути в її серце. 1935 року я летів до Індокитаю, а опинився в Єгипті, коло кордонів Лівії, я застряв там у пісках, як у смолі, і чекав смерті. Ось як це було.

VII

У СЕРЦІ ПУСТЕЛІ

1

На підступах до Середземного моря я спіткав низьку хмарність. Спустився до двадцяти метрів. Дощ періщить у вітрову шибу, море ніби димить. Хоч як натужую зір, нічого в цій каші не видко, ще, чого доброго, наскочиш на яку щоглу. Мій механік Андре Прево запалює для мене цигарки.

— Каву...

Він зникає в хвості літака — приносить термоса. П'ю. Знов і знов підштовхую важіль газу, тримаюсь на двох тисячах ста обертах. Обводжу оком прилади — мої підданці слухняні, кожна стрілка на своєму місці. Зиркаю на море — в дощ від нього здіймається пара, ніби від величезного таза з гарячою водою. Аби я мав зараз гідроплан, я пошкодував би, що море таке «пооране». Але я лечу звичайним літаком. Пооране море чи непооране, все одно не сісти. І від цього, хтозна й чому, в мене виникає безглузде відчуття, що я в безпеці. Море належить світові, мені чужому. Аварія тут — мені це байдуже, воно мене навіть не страшить — для моря я не призначений.

Лечу вже півтори години, дощ ущухає. Хмари все ще стеляться низько, але в них нестримною усмішкою вже пробивається світло. Чудесні ці неквапливі готування до ясної погоди. Напевне, шар білої вовни в мене над головою геть стоншав. Ухиляюсь убік, обходячи дощ,— уже нема чого йти пробоєм. І от перша прогалина в небі...

Я й не глядячи вгадав її, бо попереду на воді ніби моріжок зазеленів, ніби вигулькнула щедра й яскрава оаза — достоту ячмінні лани в Південному Марокко,— як я побачив їх, у мене тьохнуло серце, коли я повертався з Сенегалу, пролетівши три тисячі кілометрів над пісками. От і зараз у мене таке відчуття, ніби я вступаю в обжиті краї, і стає веселіше на душі. Обертаюсь до Прево:

— Ну, тепер все гаразд!

— Гаразд...— озивається він.

Туніс. Літак заправляють пальним, а я поки що підписую папери. Виходжу з контори — і тут лунає неголосний виляск, ніби щось шубовснуло в воду. Глухий короткий сплеск, і все завмерло. Таж якось я чув таке — що то було? Ага, вибух у гаражі. Тоді від цього хрипкого кашлю загинуло двоє. Обертаюсь — над дорогою, що йде вздовж льотного поля, знялась хмарка пилу, дві автомашини зіткнулись на великій швидкості і застигли, ніби в кригу вмерзли. До них біжать люди, біжать і сюди, до контори.

— Телефон... лікаря... голова...

У мене стискається серце. Вечір такий безтурботно ясний, і когось побив фатум. Знівечена краса, розум, можливо, життя. Так у пустелі скрадаються розбійники, ступаючи по піску нечутною ступою хижака, і заскочують тебе. Відшумів ворожий забіг. І знову усе втопає в золотій надвечірній тиші. Знову довкола такий супокій, така тиша... А поряд хтось каже — пробита голова. Ні, не хочу нічого знати про це помертвіле, залляте кров'ю чоло. Іду до літака. Але відчуття навислої погрози не покидає мене. І скоро я знов почую знайомий звук. Коли на швидкості двісті сімдесят кілометрів я вженусь у чорне узвишшя, я почую знайомий хрипкий кашель, грізне «ха!» долі, що на нас чигає.

У дорогу, на Бенгазі!

2

У дорогу. Стемніє тільки за дві години. Але вже перед Тріполітанією я скинув чорні окуляри. І пісок став золотий. Яка ж то пустельна наша планета! Можливо, і справді річки, тіняві гаї й ліси, людські оселі — все зроджено лише збігом щасливих випадковостей. Наша-бо планета — це передовсім скелі й піски!

Але зараз усе це мені чуже, в мене одне на думці — політ. Заходить ніч, і стаєш у ній в'язнем, ніби в стінах монастиря. В'язнем, затопленим у таємниці неминучих обрядів, у сумніви, що їх ніхто не розв'яже. Все земне поволі меркне і скоро зникне без сліду. Простелений унизу краєвид ще освітлений останніми зблисками заходу, але вже розпливчатий і неясний. Годі що-небудь порівняти з цією годиною. Хто зазнав незбагненного, палкого самозабуття польоту, мене зрозуміє.

Отож-бо, прощай, сонце. Прощайте, золотаві простори, де я б знайшов притулок, аби щось поламалось... Прощайте, орієнтири, що не дали б мені збитися з дороги. Прощайте, темні обриси гір на світлому небі, що помогли б мені обминути риф. Я вступаю в ніч. Іду наосліп, за приладами. Мої спільники зараз — тільки зорі...

Світ отам, унизу, вмирає поволі. Мені вже відчутніше бракує світла. Все важче розрізняти, де земля, а де небо. Земля ніби набрякає, розпливається вшир клубами пари. Начебто потонувши в зеленій воді, трепетно блимають перші світила небесні. Ще не скоро вони засяють гострим діамантовим блиском. Ще не скоро побачу я безмовні ігри летючих зірок. Іноді ночами пі вогненні іскри проносяться зграйками, начебто гнані вітром, що бурхає поміж сузір'їв.

Прево запалює на пробу основні й запасні лампочки. Обгортаємо їх червоним папером.

— Ще раз...

Він додає новий шар, клацає вимикачем. Але світло ще надто яскраве. Ніби на засвіченій фотографії, від нього лиш померкнуть і так уже ледве вловимі обриси зовнішнього світу. Пропаде найтонша миготлива плівка, що іноді й у пітьмі затягає всі предмети. От і ніч настала. Але справжнє нічне життя ще не почалось. Ще не сховався серп місяця. Прево йде у хвіст літака і приносить сандвіч. Обскубую гроно винограду. Їсти не хочеться. Ні їсти, ні жити. І я нітрохи не стомився, здається, можу хоч десять років так летіти.

Місяця вже нема.

У непроглядній ночі подає про себе вістку Бенгазі. Він тоне у тьмі кромішній, ніде ні проблиску. Не помічаю міста, поки опиняюсь просто над ним. Шукаю стартового майданчика — і от спалахують червоні вогні по краях. Чітко вимальовується чорний прямокутник. Розвертаюсь. Ніби вогненний слуп пожежі, злетів у небо промінь прожектора, обвів дугу і проклав по аеродрому золоту доріжку. Знову розвертаюсь, беру на увагу можливі перешкоди. Цей аеродром добре пристосований, щоб сідати вночі. Скидаю газ і планую, ніби занурююся у чорну воду.

Приземляюсь о двадцять третій годині за місцевим часом. Кермую до прожектора. Пораються незвичайно поштиві офіцери й солдати, то появляючись у сліпучому промені, то зникаючи в пітьмі, де вже годі щось розрізнити. Дивляться мої папери, заправляють літак пальним. За двадцять хвилин усе готове до відльоту.

— Зробіть над нами коло, дайте знати, що у вас все гаразд.

У дорогу.

Кермую на золоту доріжку, попереду жодних перешкод. Моя машина — «сімун»,— незважаючи на вантаж, легко відривається від землі, не добігши кінця майданчика. Прожектор усе ще світить навздогін і заважає мені під час розвороту. Нарешті промінь відводять убік — здогадались, що мене засліплює. Розвертаюсь, набираючи висоти, в лице зненацька знову б'є прожектор, але зразу ж, відскочивши, довгим золотим жезлом показує кудись убік. Так, тут на землі всі незвичайно уважні й поштиві. Знову розвертаюсь, беру напрямок на пустелю.

Синоптики Парижа, Туніса й Бенгазі пообіцяли мені попутний вітер — швидкість тридцять-сорок кілометрів на годину. Тоді, либонь, можна буде робити всі триста. Беру курс правіше, на середину прямої, що з'єднує Олександрію з Каїром. Це допоможе мені обійти заборонені берегові зони, і навіть коли я збочу, то неодмінно праворуч або ліворуч зловлю вогні одного з міст або принаймні долини Нілу. Якщо вітер не зміниться, долечу за три години двадцять хвилин. Якщо втих-

не — за три сорок п'ять. Починаю долати тисячу з гаком кілометрів пустелі.

Місяця нема й знаку. Все до самих зір залито чорною смолою. І попереду не буде й вогника, ні якогось орієнтира мені на поміч, аж до Нілу я відрізаний від людей, бо й радіо на борту немає. Я й не шукаю ніде ознак життя, дивлюсь лиш на компас та на авіагоризонт Сперрі. Стежу тільки, як ліниво здригається вогненна рисочка на темному дискові. Коли Прево переходить з місця на місце, звіряюся з приладом і обережно випростую машину. Лечу на висоті дві тисячі метрів, мені заповідали, що вітер тут буде найсприятливіший. Зрідка запалюю лампочку, перевіряючи роботу двигуна,— не всі прилади в мене світяться; а потім знову зостаюсь у темряві, серед моїх манюсіньких сузір'їв, що ллють таке саме неживе, таке саме невичерпне й загадкове світло, як справжні зорі, і говорять тою самою мовою. І я, подібно до астрономів, читаю книгу небесної механіки. Я теж сповнений запопадливості й чужий усьому земному. А довкола все ніби вимерло. Прево тримався довго, але й він засинає, і тепер я повніше переймаюся самотністю. Тільки м'яко бринить мотор та з приладів дивляться мені в лице мої спокійні зорі.

А я замислююсь. Місяць сьогодні нам не спільник, радіо ми не маємо. Ні одна бодай найтонша ниточка не зв'яже нас більше зі світом, аж поки ми впремося в освітлений вогнями Ніл. Ми в порожнечі, і тільки мотор тримає нас і не дає згинути в цій смолі. Як у казці, ми перетинаємо мертву долину, чорну долину випробувань. Тут ніхто не допоможе. Тут нема прощення помилкам. Що нам станеться, хіба що богові тільки відомо.

Із-за дошки з приладами пробивається промінь світла. Буджу Прево — треба це усунути. Прево, як той ведмідь, крутиться в пітьмі, одсапується, вилазить зі свого кутка. Майструє якусь мудру споруду з носових хусточок і чорного паперу. Ось уже й нема променя. Він удерся до нас, наче з іншого світу. Він був недоречний серед фосфоричного сяйва приладів. То було не зоряне світло, а світло нічного шинку. Але головне, воно збивало мене з пантелику, затьмарюючи мерехтіння приладів.

Летимо вже три години. Нараз праворуч спалахує якесь дивне, ніби живе сяйво. Дивлюсь праворуч. За сигнальним вогнем на кінці крила, що раніше не був мені видний, тягнеться світлий слід. Непевне світло то жевріє, то меркне — он воно що, я входжу в хмаровиння. Воно відбиває сигнальний вогонь. Так близько від моїх орієнтирів я волів би ясне небо. Обсипане цим сяйвом, засвітилось крило. Світло вже не пульсує, воно стало яскравіше, від нього прснуло проміння, кінець крила розквітнув рожевим букетом. Мене тріпонуло — починається хитавиця. Я ввійшов у гущу хмар і не знаю, чи високо вони громадяться. Підіймаюсь на висоту дві п'ятсот —

довкола те саме. Спускаюся до тисячі метрів. Вогняний букет наче приріс до крила і тільки розгорівся ще яскравіше. Гаразд. Як-небудь. Нічого не вдієш. Думаймо про інше. Там видно буде. А все ж не до вподоби мені таке освітлення — шинок, та й годі.

Міркую собі: зараз доводиться потанцювати, це річ зрозуміла, але мене помалу кидало всю дорогу, хоча висота була велика й небо чисте. Вітер нітрохи не спав, виходить, швидкість, напевне, перевищувала триста кілометрів на годину. Коротше кажучи, нічого я до пуття не знаю, спробую визначитися, як вийду з хмар.

І от виходжу. Вогненного букета мов і не було. З його несподіваного зникнення я й дізнаюсь, що хмари зостались позаду. Вдивляюсь — переді мною, наскільки можна розгледіти, неширокий просвіток, а далі знову на дорозі муром устають хмари. І знов ожив букет на крилі.

Випірнувши на мить, знов грузну в чорній смолі. Це вже тривожно, бо, коли я не помилився в розрахунках, до Нілу ж зовсім близько. Можливо, пощастить помітити його в просвітку серед хмар, але просвітки такі рідкі. А знижуватись боязко: якщо швидкість була менша, ніж я думав, підо мною все ще узвишшя.

Я поки що не турбуюсь по-справжньому, боюсь тільки згаяти час. Але я знаю, коли скінчиться мій спокій — за чотири години і п'ятнадцять хвилин польоту. Коли мине цей термін, стане ясно, що навіть за цілковитого безвітря (а вітер, звісно, був) долина Нілу не могла зостатися позаду.

Досягаю торочки хмар, огненний букет на крилі спалахує частіше, частіше — нараз пропадає. Не до вподоби мені ці шифровані перемови з демонами ночі.

Попереду спалахує зелена зірка, яскрава, як маяк. То що ж це, зірка чи маяк? Не до вподоби мені і ця надприродна променистість, ця зірка волхвів, цей небезпечний заклик.

Прокинувся Прево, запалює лампочку, перевіряючи оберти мотора. Проганяю його, не потрібний він зі своєю лампою. Я вискочив у просвіток поміж хмар і кваплюсь подивитися, що там унизу. Прево знову засинає.

Нічого там не видивитись.

Ми летимо чотири години пять хвилин. Підійшов Прево, сів поряд.

— Пора б уже прибути до Каїра...

— Так, не зле було б...

— А там що, зірка чи маяк?

Я трохи скинув газ, звісно, від цього й прокинувся Прево. Він завше дуже чутливий до всякої зміни в гуркоті мотора. Починаю повільно знижуватись, аби вислизнути з-під хмар.

Тільки що я звірився з мапою. За будь-яких умов узвишшя

вже позаду, підо мною не повинно бути гір, я нічим не ризикую. Знижуючись далі, звертаю на північ. Так я неодмінно побачу вогні. Міста я, напевне, вже поминув, отже, вогні покажуться ліворуч. Тепер я лечу над згромадженням хмар. Та ліворуч одна спустилась ще нижче, треба її обійти. Щоб не заплутатись у ній, звертаю на північний-північний схід.

Ні, ця хмара спускається ще нижче, заступаючи обрій. А мені далі знижуватись небезпечно. Висотомір показує 400, а хто його знає, який тут тиск біля землі. Прево нахиляється до мене. Кричу йому:

— Піду до моря, там буду знижуватися, а то як би на що-небудь не наскочити!

А втім, нічого невідомо, можливо, я вже лечу над морем. Темінь під цією хмарою справді кромішня. Прилипаю до шиби. Роздивитись би хоч що-небудь унизу. Хоч би вогник блимнув, хоч яка-небудь ціха. Я ніби копаюсь у попелі. В надрах погаслого багаття намагаюся відшукати іскорку життя.

— Морський маяк!

Ми разом завважили цю миготливу пастку. Безум! Де він, цей маяк-привид, ця нічна небилиця? Ми з Прево припали до шиб, відшукуючи цей привид, що тільки-но мигнув за триста метрів під нами, і ось тут...

— А!

Здається, тільки це в мене й вихопилось. Здається, я тільки й відчув, що наш світ здригнувся й затріщав, готовий розбитись дощенту. На швидкості двісті сімдесят кілометрів ми ввігнались у землю.

Потім соту частку секунди я чекав: ось величезною багровою зіркою сяйне вибух, і ми обоє зникнемо. Ні Прево, ні я нітрохи не хвилювались. Я тільки і вловив у собі це напружене чекання: от зараз спалахне сліпуча зоря — і край. Але її все не було. Щось, ніби землетрус, спустошило кабіну, вибило всі шибки, на сто метрів розмело шматки обшивки, рев і гуркіт віддавався всередині, в усьому тілі. Літак здригався, як ніж, що з маху вп'явся в дерево. Нас трусило скажено й колотило. Секунда, ще одна... Літак усе дрижав, і я з якоюсь дикою нетерплячкою чекав — ось зараз невитрачена могуть висадить його, як ту гранату. Але підземні поштовхи тривали, а виверження все не було. Що ж означають ці сховані від очей зусилля? Цей дрож, ця лють, ця незрозуміла повільність? П'ять секунд... шість... І раптом нас завертіло, новий удар вишпурнув у вікна кабіни наші цигарки, розтрощив праве крило — і все змовкло. Все заціпеніло й застигло. Я гукнув Прево:

— Стрибай! Мерщій!

Ту ж мить гукнув і він:

— Згоримо!

Через видерті вікна ми вивалили надвір. І от уже стоїмо за двадцять ступнів од літака. Питаю Прево:

— Цілі?

— Цілий! — одказує й потирає коліно.

— Помацайте себе,— кажу.— Рухайтесь.— У вас нічого не зламано? Слово честі?

А він на те:

— Пусте, це запасна помпа...

Мені привиділось — його розпанахало навпіл, як ударом меча, і зараз він упаде додолу, а він дивився переляканими очима і все правив:

— Це запасна помпа...

Мені привиділось — він з'їхав з глузду, зараз так і кинеться в танок...

Але він одвів очі від літака, що так і не загорівся: подивився на мене і ще раз мовив:

— Пусте, запасна помпа вдарила мене по коліну.

3

Незрозуміло, як ми вціліли. Запалюю ліхтарика, розглядаю сліди на землі. Уже за двісті п'ятдесят ступнів від того місця, де впав літак, ми знаходимо знівечені уламки металу й зірвану бляху обшивки, вони розкидані вздовж усього шляху машини по піску. На світанку ми бачимо, що майже по дотичній наскочили на лагідний схил пустельного плато. У місці зіткнення пісок ніби лемешем плуга пооораний. Літак дивом не перекинувся, він плазував на череві, молотячи хвостом по піску, ніби розлючений ящір. Плазував на швидкості двісті сімдесят на годину. Життя нам урятувало округле чорне каміння, що вільно котиться по піску, ми з'їхали, як на котках.

Побоюючись короткого замикання — як би все-таки не сталась пожежа,— Прево відмикає акумулятори. Прихиляюсь до мотора й міркую: ми летіли чотири години з чвертю, і, либонь, швидкість вітру справді досягала п'ятдесят кілометрів на годину, бо ж нас добре хитало. Але, можливо, він віяв не так, як нам передбачали, а змінювався — і хто зна, в якому напрямку? Отже, визначити, де ми, можна з точністю кілометрів до чотирьохсот...

До мене підсідає Прево.

— І як це ми зостались живі.

Не відповідаю і щось зовсім не радію. Один здогад ворухнувся в мозку і не дає спокою.

Прохаю Прево запалити свого ліхтаря, щоб він правив мені за маяк, а сам з ліхтарем у руці відходжу. Іду все просто, пильно дивлюсь під ноги. Повільно описую широке півколо, знов і знов змінюю напрямок. І все вдивляюсь у пісок під ногами, буцімто шукаю загубленого персня. Зовсім недавно

я ось так шукав на землі бодай одну живу іскорку. Все ходжу й ходжу в пітьмі, доганяючи кружок світла, що кидає ліхтар. Так і є... так і є... Повільно вертаю до літака. Сідаю коло кабіни й метикую. Я шукав, чи є надія,— і не знайшов. Шукав ознак життя, а їх немає.

— Прево, я не бачив жодної травинки...

Прево мовчить, не знаю, чи зрозумів він. Ми ще погомонимо про це, коли підніметься завіса, коли настане день. Нічого не відчуваю, лише незмірну втому. Опинитись у пустелі, коли орієнтуєшся з точністю до чотирьохсот кілометрів...

І раптом схоплююсь на ноги:

— Вода!

Баки всі розбито, бензин і мастило витекли. Вода теж. І все вже всмоктав пісок. Знаходимо продірявлений термос, у ньому заціліло півлітра кави, на дні другого — чверть літра білого вина. Проціджуємо те й тамте і змішуємо. Ще знайшлось трохи винограду й одна-єдина помаранча. І я гадаю: під палючим сонцем пустелі цього ледве стане на п'ять годин ходи...

Залазимо до кабіни, чекатимем ранку. Лягаю, треба спати. Засипаючи, пробую оцінити наше становище. Де ми — невідомо. Питва — менше літра. Коли ми не дуже збочили з траси, нас знайдуть у кращому випадку за тиждень, а це буде западто пізно. Коли ж нас занесло далеко вбік, то знайдуть хіба за півроку. На авіацію нема чого розраховувати: нас розшукуватимуть на обширі в три тисячі квадратових кілометрів.

— От шкода,— мовить Прево.

— Що таке?

— Вже б краще зразу кінець!..

Ні, не можна так одразу здаватись. Ми з Прево беремо себе в руки. Не можна втрачати надії, хай навіть не буде тіні надії — можливо, станеться диво і порятунок прийде з повітря. І не можна сидіти на місці — а раптом десь поряд оаза? Отже, цілий день ходитимем і шукатимем. А ввечері вернемось до літака. А перш ніж іти, якомога буйніше напишемо на піску, що збираємося робити.

Скручуюся калачиком і засинаю до світанку. Яка то любота — заснути! З утоми всю ніч сплю, і мені сняться дива. Посеред пустелі я не самотній, у півсні оживають голоси, спогади, хтось шепоче мені заповітні слова. Мене ще не доймає спрага, мені добре, я здаюся сну, як пригоді. І дійсність відступає...

Так, а вранці все стало по-інакшому!

4

Я дуже любив Сахару. Немало ночей я збавив у краю непокірних племен. Не раз прокидався серед безкраїх золотавих пісків, що на них від вітру брижі, як на морі. Засинав під крилом літака і чекав допомоги — але теє було зовсім, зовсім інакше.

Ми беремося схилами горбатих горбів. Пісок покритий тонким шаром блискучих чорних камінців, обточених, ніби рінь. Схожі на металеву луску, бані горбів сяють, мов кольчуга. Ми опинились у царстві мінералів. Усе довкруг закуто в кригу.

Подолаєш перевал, а там устає ще горб, такий самий чорний, блискучий. Ідемо, тягнучи ноги по піску, щоб залишити слід — дороговказ-нитку, що потім приведе нас назад до літака. Простуємо на сонце. Я поклав собі піти просто на схід, усупереч усякій логіці, бо ж і вказівки синоптиків, і час, проведений у польоті,— все каже за те, що Ніл зостався позаду. Але я рушив був спершу на захід — і не міг зарадити незрозумілому неспокою. Ні, на захід підемо завтра. І від півночі поки що відмовимося, хоча ця дорога і веде до моря. За три дні, вже у якомусь маренні, надумавши остаточно кинути розбитого літака — і йти, йти, поки попадаємо без духу, ми знов рушимо на схід. Точніше, на схід — північний схід. І це знов-таки всупереч здоровому глуздові, по той бік нам годі було сподіватися на щось. Потім, коли нас урятували, ми збагнули, що, вибравши будь-яку дорогу, загинули б — аби пішли ми на північ, геть знесилені, ми все одно не дістались би до моря. І от зараз я думаю — смішно, безглуздо, але мені здається, не знаючи, на що спертися, я вибрав цей напрямок просто тому, що він урятував в Андах мого приятеля Гійоме, котрого я так довго шукав. Я цього не усвідомлював, але він так і зостався для мене напрямком життя.

Йдемо вже п'ять годин, картина довкола міняється. Перед нами долина, на дні її струмує піщана річка, і ми рушаємо нею. Йдемо прудкою ходою, треба пройти якомога далі і, коли нічого не знайдемо, вернутися завидна. Нараз я спиняюсь:

— Прево?

— Га?

— Про слід забули...

Коли ж ми перестали тягти за собою борозну? Як ми її не відшукаємо — кінець.

Звертаємо, але беремо правіше. Одійшовши подалі, звернемо ще раз під прямим кутом і тоді напевне перетнемо старий слід.

Зв'язавши цю нитку, простуємо далі. Спека дужчає, породжуючи міражі. Поки що вони дуже прості. Розливається на шляху озеро, а підступиш ближче — і нема його. Кладемо

собі перейти піскову долину, піднятися на найвищий горб і роздивитись. Простуємо вже шість годин. Учистили, мабуть, добрих тридцять п'ять кілометрів. Забираємося аж на чолопок чорного пагорба, сідаємо, мовчимо. Внизу піскова річка, що нею ми йшли, вливається в піскове море без жодного камінця — блискуча білина засліплює, палить очі. Пустеля, пустеля без кінця-краю. Але на обрії гра світла зводить нові міражі, куди принадливіші. Височать фортеці, мінарети, громаддя з чіткими, ясними обрисами. Розрізняю велику темну пляму, вона здається гаєм, але над нею нависла хмара — остання з тих, що вдень розвіюються і знову збираються надвечір. Той гай — лише тінь купчастих хмар.

Далі йти нема чого, нікуди ми не прийдемо. Треба вертатися до літака, цей червоно-білий бакен, можливо, зауважать наші товариші. Я майже не сподіваюсь на розшуки з повітря, і все ж тільки звідти ще може прийти порятунок. А головне, там, у літаку, лишились останні краплі вологи, а ми більше не можемо без пиття. Щоб жити, треба вернутись. Ми замкнуті в залізному кільці, в полоні у спраги, надовго вона не відпустить.

Але як важко вертати назад, коли, можливо, попереду — життя! Можливо, там, за міражем, і справді встають міста, тече каналами вода, зеленіють луки. Я знаю, він єдино розумний, цей крутий поворот керма. І звертаю, і відчуття таке, ніби йдеш на дно.

Лежимо коло літака. За день сходили шістдесят кілометрів з гаком. Усе питво, що мали, випили. Жодних ознак життя на сході не знайшли, і ні один наш товариш у тій стороні не пролітав. Довго ми ще протримаємося? Уже так хочеться пити...

З уламків розбитого крила склали велике багаття. Приготували бензин і платівки магнію, він спалахне яскравим білим полум'ям. Дочекаємось, щоб геть споночіло, і підпалимо ватру... Тільки де люди?

І от скинулось полум'я. Побожно дивимось, як палає серед пустелі наш сигнальний вогонь. Наш безмовний вісник такий яскравий, так і сяє серед ночі. І я думаю — він несе не тільки розпачливий заклик, але й любов. Ми прохаємо пити, але прохаємо й відгуку. Хай загориться серед ночі інший вогонь, бо ж вогонь мають лише люди, хай же вони відгукнуться!

Мені ввижаються очі дружини. Лише самі очі. Вони питають. Мені ввижаються очі тих, кому я, можливо, дорогий. Очі питають. Скільки поглядів, і в кожному — докір: чому я мовчу? Але я відповідаю! Відповідаю! Відповідаю, як тільки можу, не до снаги мені розпалити ще яскравіше цей вогонь серед ночі!

Я зробив усе, що міг. Ми обидва зробили все, що могли: шістдесят кілометрів майже без питва. А більше нам уже не

пити. Хіба ми винні, що не зможемо довго чекати? Ми б раді сидіти на місці та прикладатися до боклаг. Але ту мить, як я побачив дно цинового келишка, годинник почав одлічувати час. Ту мить, як я вихилив останню краплю, я покотився під укіс. Що я можу, якщо час несе мене, наче річка. Прево плаче. Плескаю його по плечу. Кажу, щоб потішити:

— Здихати так здихати...

І він на те:

— Та хіба я за себе...

Авжеж, я й сам відкрив цю істину. Витерпіти можна все. Завтра й позавтрьому я в цьому переконаюсь: витерпіти можна все на світі. У передсмертну муку я вірю лише наполовину. Не вперше приходжу я до цієї думки. Якось я застряг у кабіні літака, що тонув, і я думав — загинув, але не дуже цим журився. Скільки разів вплутувався в таку халепу, що вже не гадав вийти живий, але не впадав у розпуку. Ось і зараз не чекаю особливих тортур. Завтра я зроблю відкриття ще дивовижніше. І хоч ми запалили таку величезну ватру, бог свідок, я вже не сподіваюсь, що наш заклик дійде до людей.

«Та хіба я за себе...» Оце воно, оце, що справді нестерпне. Знов і знову мені ввижаються очі, сповнені чекання,— і тільки побачу їх, по серцю як ножем різоне. Я ладен скочити й бігти, бігти що є духу. Там гинуть, там кличуть на допомогу!

Так дивно ми міняємося ролями, але я ніколи не думав інакше. А все ж тільки Прево допоміг мені зрозуміти, як це слушно. Ні, Прево теж не стане мучитися страхом смерті, що про нього нам вуха натуркано. Але є щось таке, чого він не годен винести, так само як і я.

Так, я ладен заснути. Чи на одну ніч, а чи навік — коли заснеш, буде байдуже. І тоді — безмежний супокій! Але там — там закричать, заплачуть, згораючи з розпачу... думати про теє нестерпно. Там гинуть, не можу я дивитись на це згорнувши руки! Кожна секунда нашої мовчанки вбиває тих, кого я люблю. Нестримний гнів закипає в мені: чому я скутий і не можу помчати на допомогу? Чому ця величезна ватра не рознесе нашого крику по цілому світу? Тримайтесь!.. Ми йдемо!.. Йдемо!.. Ми врятуємо вас!

Магній згорів, полум'я багаття червоніє й меркне. І ось зостався тільки жар, ми схиляємося до нього погрітися. Наше вогненне послання скінчено. Чим відгукнеться на нього світ? Та ні, я ж знаю, ніяк не відгукнеться. Це благання ніхто не міг почути.

Що ж. Спатиму.

5

На світанку ми ганчіркою зібрали з уцілілого крила трохи роси навпіл із мастилом і фарбою. Мерзота страшенна, але ми випили. Все-таки промочили горло. Після цього «бенкету» Прево сказав:

— Добре, хоч, револьвер є.

Я раптом озлився і вже ладен був на нього накинутися. Ото ще тут тільки розчулюватися! Не бажаю знати ніяких почуттів, усе просто, дуже просто. І родитися. І вирости. І вмерти зі спраги.

Зизом стежу за Прево, як треба, урву його насміхом, аби лиш мовчав. Та ні, він сказав це спокійно. Для нього це наче питання охайності. Так кажуть: «Добре б помити руки». Що ж, сперечатися тоді нема про що. Я й сам учора, побачивши шкуратяну кобуру, подумав про те саме. Я розважав тверезо, не впадав у розпач. З розпачем думаєш тільки про інших. Про те, що ми безсилі заспокоїти всіх тих, за кого ми відповідальні. Револьвер тут ні до чого.

Нас усе ще не шукають, тобто шукають, звичайно, деінде. Либонь, в Аравії. Лише на другий день нам довелося почути гуркіт мотора, але на той час ми вже відійшли від своєї розбитої машини. І ми байдуже дивились на далекий літак. Двом чорним цяткам у пустелі, геть засіяній чорними цятками каміння, нам годі було сподіватись, що нас побачать. Пізніше всі гадатимуть, що на саму думку про той літак я зазнавав нестерпної муки. Але це неправда. Мені здавалось, що той розшукувальний літак летить у іншому світі.

Коли літак загублений у пустелі, десь на обширі в три тисячі кілометрів, його швидше, ніж за два тижні, знайти незмога. А нас, певне, шукають всюди від Тріполітанії до Перської затоки. Але ще сьогодні я хапаюсь за цю соломинку, бо сподіватися більше нема на що. І я змінюю тактику: піду на розвідку сам. Коли хто-небудь нас відшукає, Прево подасть мені знак — розпалить ватру... але ніхто нас не відшукає.

Отож, я йду і навіть не знаю, чи стане мені снаги вернутись. Згадується все, що мені відомо про Лівійську пустелю. В усій Сахарі вологість повітря тримається на сорока відсотках, а тут падає до вісімнадцяти. І життя розвіюється, як пара. Бедуїни, мандрівники, офіцери колоніального війська кажуть, що без питва можна протриматись лише дев'ятнадцять годин. А коли мине двадцять годин, перед очима спалахує яскраве світло — і то початок кінця: спрага кидається на вас і вражає, наче блискавка.

Але північно-східний, небувалий вітер, що хтозна-звідки тут узявся, що нас підвів і несподівано прибив до цього плато, віддаляє наш кінець. Аби знаття, чи надовго ця відстрока? Коли блимне в очах передсмертне світло?

Отож, я йду, а відчуття таке, ніби в утлому човні вирушаю в океан.

А все ж при світлі зорі все довкруг здається не таким уже похмурим. І спершу я простую, як апаш, устромивши руки в кишені. Звечора ми налагодили сільці біля входу до якихось, хтозна-чиїх, нірок, і в мені прокидається браконьєр. Спочатку йду перевіряти пастки — вони порожні.

Отже, не судилося напитися крові. Щоправда, я на це й не сподівався.

Ні, я не розчарований, навпаки, мене діймає цікавість. Яка тут у пустелі звірина і чим вона годується? Скорше всього, це фенеки — піскові лисиці, хижаки на зріст не більше кролика, з великими вухами. Не можу втерпіти — простую слідом одного звірятка. Слід приводить до піскового струмка, на піску виразно відбився кожен крок фенека. Та який же гарний візерунок залишає ця лапка з трьома розчепіреними пальцями, ніби химерно вирізаний пальмовий листочок. Уявляю, як на зорі мій вухастий приятель клусом перебігав від каменя до каменя і злизував нічну росу. А тут сліди рідші: мій лис ударився бігти. А ось тут йому спіткався співбрат, і вони побігли поряд. Аж дивно, яка то втіха мені стежити за цією вранішньою прохідкою. Як радісно бачити, що й тут є життя. І наче вже й не так хочеться пити...

Але ось нарешті й комори моїх лисичок. Подалі між себе, по одному на сто метрів, ледь видно під піском малесенькі сухі кущики, не вищі за супову миску; вони геть унизані маленькими золотавими равликами. На світанні фенек вирушає по харч. І тут я наштовхуюсь на одну з великих тайн природи.

Мій лис затримується не біля всякого кущика. Деякі він буцім не помічає, хоча вони рясно унизані равликами. Деякі боязко обходить стороною. До деяких приступає делікатно — не об'їдає геть-чисто. Зніме дві-три черепашки — і рушає до іншої ресторації.

Що це — забавка? Можливо, він не хоче наїстися разом, хоче розтягти втіху цієї вранішньої прохідки? Навряд. Забавка надто розумна, її диктує доконечність. Якщо фенек почне наїдатися досхочу коло першого ж кущика, за дві-три трапези на вітті не зостанеться жодного равлика. І отже, переходячи від одного кущика до іншого, він знищив би все своє стадо. Але фенек обережний і не заважає стаду плодитись. Задля одної трапези він обходить добру сотню цих рідких брунатних кущиків, ще й більш од того — він нізащо не зніме з одної й тої самої гілочки двох равликів поспіль. Він поводиться, начеб ясно розуміє, в чому таїться небезпека. Бо ж спробував би він наїдатися вволю, не турбуючись про майбутнє, скоро й равликів не стане. А без равликів не стане й фенеків.

Сліди знов привели мене до нори. Фенек зараз удома,

звісно, ще здалеку зачув мою важку ходу і тепер зі страхом чекає. І я кажу йому: «Лисе, друже, мені каюк... але уяви, мені й зараз цікаво, як ти живеш і що виробляєш...»

Стою в задумі... так, мабуть, примиритися можна з чим завгодно. Не заважає ж людині радіти думка про те, що років за тридцять вона помре. А тридцять років або три дні... Тут уся річ у тім, якою мірою міряти...

Тільки от спливають перед очі образи, що їх краще не згадувати...

І знов іду своєю дорогою, ще дужче втомлений, і щось у мені одмінилось. Міражів нема, а я сам їх викликаю...

— Ге-ей!

Зводжу руки, кричу — там людина, вона мені махає... Ні, це просто чорний кам'яний слуп. У пустелі все починає жити якимсь химерним життям. Я хотів збудити заснулого бедуїна, а він обернувся у зчорнілий стовбур дерева. Дерево? Звідки йому тут узятися? Нахиляюсь, хочу підняти цю зламану галузку — вона з мармуру! Випростуюсь, розглядаюсь довкола — он і ще чорний мармур. Усе довкруг засіяно уламками передісторичного лісу. Сотні тисяч літ тому він упав, наче храм, зметений страшенним, первісної сили ураганом. І віки докотили до мене ці залишки гігантських колон, вилощені, гладенькі, мов криця, скам'янілі, осклілі, геть чорні. Ще можна розрізнити, де від стовбура відходило гілля, можна простежити живі вигини дерева, підрахувати річні кільця. Ліс, сповнений колись пташиного щебету, шуму, шелесту, вразило прокляття, і дерева обернулись у соляні слупи. Все довкола вороже мені. Ці величаві рештки, такі чорні — чорніші, ніж залізний панцир, що вбирає горби,— мене відкидають. Навіщо я тут, живий серед цього нетлінного мармуру? Смертний, котрому суджено обернутися на порох,— навіщо я тут, у царстві вічності?

Від учора я пройшов уже кілометрів вісімдесят. Паморочиться в голові — очевидячки, від спраги. А може, від сонця. Воно блищить на цих, ніби олією змащених, уламках скам'янілих стовбурів. На цьому панцирі всесвіту. Тут більше немає ні піску, ані лисиць. Лишилось тільки одне гігантське ковадло. І от я йду цим ковадлом. І сонце лунким молотом гупає мене по голові. Та що це?..

— Гей! Ге-ей!

— Нічого там нема, заспокойся, ти мариш.

Умовляю себе, покликаюсь на власну розважність. Так важко не няти віри своїм очам. Так важко не кинутись щодуху за караваном... ось же він іде... ген там... бачиш!?..!?..

— Дурню, ти його просто вигадав, ти й сам це знаєш...

— Тоді все на світі обман...

Усе на світі обман, але ось на горбі за двадцять кілометрів од мене стоїть найсправжнісінький хрест. Не то хрест, не то маяк...

Але море не в тому боці. Отже, це хрест. Цілу ніч я вивчав мапу. Даремна праця, бо ж невідомо, де ми. Але я все вдивлявся в кожен знак, що казав за присутність людини. І в одному місці знайшов кружок, а над ним ось такий хрест. Переглянув умовні знаки на берегах: церква, місія або монастир. Поряд із хрестом я побачив на мапі чорну крапку. Знову зиркнув на береги — стала криниця... Серце так і кинулось, і я повторив уголос: «Стала криниця... стала криниця... стала криниця!» Що перед цим дивом усі скарби Алі-Баби? Трохи далі я завважив два білі кружки і на берегах прочитав: «Криниця, що пересихає». Це було вже не так добре. А далі,— куди не глянь,— нічого. Нічого.

То оте вона, місія чи монастир! Ченці звели на горбі здоровенний хрест — дороговказ для потерпілих! І треба тільки йти просто на нього. Треба тільки бігти просто до цих домініканців...

— Таж у Лівії нема жодних монастирів, окрім коптських.

— ...просто до цих учених-домініканців. У них чудова прохолодна кухня, червоною кахлею облицьована, а на подвір'ї дивовижна іржава помпа. І під іржавою помпою, під іржавою помпою,— як не здогадатися! — під іржавою помпою і є стала криниця! От буде у них свято, як я подзвоню коло дверей, ударю в дзвона...

— Дурню, про що ти? Такі будинки — у Провансі, та й там немає ніякого дзвону.

— ...я подзвоню в дзвін. Дверник зніме руки до неба й гукне: «Сам бог вас послав!» — і скличе всю братію. І ченці кинуться мені назустріч. Вони зрадіють мені, як безпритульній сиротині у ніч проти різдва. І відведуть мене на кухню. І скажуть: «Зараз, сину мій, зараз... ми тільки збігаємо до сталої криниці».

І я затремчу від щастя...

Та ні, не стану плакати лише тому, що там, на горбі, вже нема ніякого хреста.

Усі обіцянки заходу — брехня. Круто звертаю на північ.

Північ — вона хоча б сповнена піснею моря.

Отож, я подолав перевал — і переді мною розгорнувся безмежний обшир. А от і найкраще місто на світі.

— Ти ж і сам знаєш, це міраж...

Авжеж, я добре знаю, що це міраж. Мене не ошукаєш. Ну, а якщо я так хочу — гнатися за міражем? Якщо я хочу сподіватись? Якщо я закоханий в це місто, зубчастими мурами обведене, щедро позолочене сонцем? Якщо мені до вподоби йти до нього все просто, просто, легкою ходою,— я-бо не відчуваю вже втоми, я-бо щасливий... Прево зі своїм

револьвером просто кумедний! Моє сп'яніння куди ліпше. Я п'яний. Я вмираю від спраги!

Сутінки мене протверезили. Зі страхом зупиняюсь — надто далеко зайшов. Смерком міраж згасає. Нерадісна даль скинула свою велич, криниці, палаци, пишні ризи де й поділися. Довкола — пустеля.

— Ось чого ти добився! Тебе застає ніч, доведеться чекати світанку, а до завтра твої сліди на піску зітруться — і ніхто й не знатиме, де ти.

— Тоді вже краще йти все просто й просто. Навіщо ж повертати назад? Ні на що мені цей поворот керма, бо ж зараз, можливо, я відкрию... так, я вже відкриваю обійми морю...

— Де ти бачиш море? Зроду тобі до нього не дійти. До моря, вже напевне, не менше трьохсот кілометрів. А біля вашого «сімуна» чекає Прево! І, можливо, його вже постеріг який-небудь караван...

Гаразд, я вернусь, але спершу покличу, а що, як люди близько.

— Ге-ей!

До лиха, заселена ця планета чи ні?

— Гей! Люди!..

Я захрип. Уже нема голосу. Просто сміх так репетувати... Все-таки спробуймо ще раз:

— Лю-ди!

Це лунає так напушисто й неприродно.

І я звертаю назад.

Простую дві години, і от уже видко відсвіт величезного багаття — зі страху, що я заблукав, Прево розпалив його трохи не до неба. А мені байдуже...

Ще годину ходи... Ще п'ятсот ступнів. Ще сто. Ще п'ятдесят.

— О-о!

Зупиняюсь, уражений. Така радість узяла, від неї от-от серце розірветься. У заграві багаття Прево розмовляє з двома арабами, що прихилились до мотора. Він мене ще не вгледів. Він такий радий, що нічого не бачить довкола. Ет, ліпше я б чекав тут укупі з ним... не зазнав би таких мук! Радісно кричу:

— Ге-ей!

Бедуїни так і підскочили, обернулись і дивляться на мене. Полишивши їх, Прево один іде мені назустріч. Розкриваю обійми. Прево підтримує мене за лікоть — хіба я падав? Кажу йому:

— Ну, ось і вони!

— Хто?

— Араби.

— Які араби?

— Та ті, котрі тут з вами!

Прево якось дивно дивиться на мене і каже знехотя, ніби нерадо звіряє таємницю:

— Ніяких арабів немає...

Ось тепер я, напевне, вже заплачу.

6

Тут можна прожити без води тільки дев'ятнадцять годин, а що ми пили від учора? Кілька крапель роси на світанні! Але північно-східний вітер усе ще тримається — і пустеля зсушує наші тіла трохи повільніше, ніж звичайно. Завдяки цьому заслонові, в небі збираються хмари, цілі гори хмар. От би принесло їх у наш бік, от би пішов дощ! Але в пустелі дощів не буває.

— Прево, покраймо парашут на косинці. Розкладемо їх на піску й пригнітимо камінням. Коли вітер не зміниться, вранці викрутимо все це ганчір'я в бак з-під бензину, все-таки набереться трохи роси.

Ми розстелили під зорями шість білих пілок. Прево зняв з літака бак. Чекатимем ранку.

Серед уламків Прево відшукав правдиве диво — помаранчу! Ділимо її навпіл. Я не тямлюся з радощів, а проте помаранча — така кришечка, нам-бо потрібно літрів з двадцять води!

Лежу коло нашого нічного багаття, дивлюсь на вогненно-рудий овоч — він ніби світиться — і думаю: «Люди не знають, що таке помаранча». І ще думаю: «Ми приречені, але й зараз, як уранці, це не заважає мені радіти. От я тримаю в руках половинку помаранчі — і це одна з найвідрадніших хвилин у моєму житті». Лягаю на спину, висмоктую дольку за долькою, лічу падучі зорі. Ту мить я щасливий безмежно. І я думаю ще: «В житті кожне становище — це особливий світ, його закони можна збагнути лише зсередини». Тільки тепер я розумію, навіщо засудженому до страти остання цигарка й склянка рому. Давніше я не міг зрозуміти, як він може приймати цю милостиню. Так вона завдає йому правдивої втіхи. І коли він усміхається, всі гадають — яка мужність! А він усміхається, бо приємно випити рому. Люди не знають, що він просто міряє іншою мірою, і ця остання година для нього — ціле життя.

У час зібралось нечуване багатство — либонь, літрів зо два роси. Кінець спразі! Ми врятовані, нам буде що пити!

Циновим келишком зачерпую води з бака, але вона вже така жовто-зелена і смак має такий огидний, що як я не звівся від спраги, а після першого ж ковтка ледве переводжу дух. Я б напився і з брудної калюжі, але цей отрутний металевий присмак ще дужчий за спрагу.

Дивлюсь на Прево — він ходить по колу, стурбовано глядячи собі під ноги, ніби що загубив. І раптом, не переста-

ючи кружляти, нахиляється — і блює. За півхвилини приходить моя черга. Блювота страшенна, аж судомить — падаю на коліна, впиваюсь пальцями в пісок. Ми не годні вимовити ні слова, так збігає чверть години, під кінець ми блюємо жовчю.

Кінець. Тільки ще нудить трохи. Але остання наша надія згинула. Не знаю, що тут виною — речовина, що нею пересякнутий парашут, чи чотирихлористий водень, осілий на стінках бака. Треба б знайти іншу посудину, а можливо, іншу тканину.

Що ж, пора! Уже світло. В дорогу! Геть від цього триклятого плато, будемо йти, йти, аж поки попадаємо як мертві. Так ішов Андами Гійоме, від учора я все думаю про нього. Порушую найгостріше правило, що велить залишатися коло розбитого літака. Тут нас більше не шукатимуть.

І знов переконуємось — це не ми зазнали біди. Зазнали біди ті, хто на нас чекає! Ті, кого лякає наша мовчанка. Ті, кого уже мордує страшенна помилка. Як же до них не квапитись! От і Гійоме, повернувшися з Андів, розповідав мені, як він поспішав на допомогу потерпілим. Ця істина справедлива для всіх.

— Аби я був сам на світі, я б ліг і не вставав,— каже Прево.

І ми йдемо на схід — північний схід. Коли Ніл ми перелетіли, то нині кожен ступінь усе непоправніше заводить нас у глиб Аравійської пустелі.

Про той день я більше нічого не пам'ятаю. Пам'ятаю тільки, що дуже поспішав. Швидше, швидше, все одно, що попереду, бодай навіть смерть. А ще пам'ятаю, що йшов, уперто дивлячись під ноги, міражі мені остобісіли. Від часу до часу ми звірялися з компасом. Іноді лягали на пісок — трохи перепочити. Я захопив на ніч плащ, а потім десь його покинув. Далі — провал. Не пам'ятаю, що було, аж поки наступив вечір і мені стало прохолодніше. Все стерлось у пам'яті, буцім сліди на піску.

Сонце сідає, кладемо собі спинитися на ніч. Я знаю, треба б іти далі: ця ніч без води нас доконає. Але ми захопили з собою пілки парашутного шовку. Коли ми отруїлись не через нього, завтра вранці, можливо, і втамуємо спрагу. Спробуємо знов розіслати під зорями наші сільці на росу.

Але того вечора небо на півночі ясне, ані хмарки. Вітер має вже інший смак. І віє з іншого боку. Нас уже торкнувся гарячий подих пустелі. Звір прокидається! Ось він лиже нам руки, лице...

І все-таки треба зробити перепочинок, мені зараз не пройти й десяти кілометрів. За три дні я пройшов сто вісімдесят, навіть більше, і нічого не пив.

Ми вже ладні зупинитись, і раптом Прево каже:

— Озеро! Слово честі!

— Ви з глузду з'їхали!

— Таж присмерк, звідки зараз візьметься міраж?!

Не відповідаю. Я давно вже перестав няти віри своїм очам. Коли то не міраж, так забаганка хворої уяви. І як Прево ще може вірити?

А він править своєї:

— До нього хвилин зо двадцять ходи, піду подивлюсь... Його впертість мене дратує...

— Що ж, підіть погляньте... гуляти вельми навіть корисно. Тільки вважайте, коли і є там озеро, воно все одно солоне. І потім, солоне чи ні, воно ж у чорта на рогах! І нема його зовсім.

Але Прево уже йде, утупившись в одну точку. Я й сам зазнавав на собі цей владний, непоборний потяг! І думаю: «Бувають же шаленці, кидаються під поїзд — не утримаєш». Я знаю, Прево не вернеться. Цей шир без кінця-краю затягне його, заморочить, і він уже не зможе повернути назад. Відійде далі і впаде. І помре там, а я помру тут. І все це байдуже, все пусте...

Мене посіла байдужість, а це погана прикмета. Такого самого спокою дознав я, коли тонув. Що ж, скористаємося з цього! Простягаюсь тут же па камінні й пишу свого останнього листа. Чудесного листа. Вельми гідного. Щедро нагороджую всіх мудрими порадами.. Перечитую його з якоюсь марнослівною втіхою. Всі стануть казати: «Дивовижний лист! Яка шкода, що він загинув!»

Цікаво, чи довго я ще протягну. Намагаюсь набрати слини — скільки годин я не спльовував? Але слини вже немає. Коли довго не розтуляєш рота, губи сціплює якась гидота. Вона підсихає, обводячи рота зовні твердою смагою. Але поки що ковтати щастить. І перед очима ще не спалахнуло світло. Ось заблисне для мене це казкове сяйво, і тоді за дві години — кінець.

Уже темно. З учорашньої ночі місяць помітно прибавився. Прево не вертається. Лежу горілиць і товчу в умі ці безперечні істини. І якесь дивне призабуте відчуття піднімається в мені. Що ж це було? Так, так... Я пливу, я на кораблі! Так я плив колись до Південної Америки, розпростертий на верхній палубі. І верхівка щогли повільно похитувалась поміж зірок то праворуч, то ліворуч. Щогли тут немає, але все одно я пливу в невідомість і нічого не годен змінити. Работорговці кинули мене на палубу, зв'язавши руки й ноги.

Думаю за Прево — він не вертає. Я не чув од нього жодного нарікання. Це дуже добре. Я просто не виніс би скиглення. Атож, це людина.

Ага, он він — вимахує ліхтариком за п'ятсот ступнів од мене. Він згубив свій слід! Я не маю ліхтаря, нема чим сигналити на відповідь,— зводжусь, кричу, та він не чує...

За двісті ступнів од нього спалахує ще один ліхтарик, і ще. Боже мій, та це ж поміч, мене шукають!

Гукаю:

— Ге-ей!

Та мене не чують.

Три ліхтарі заклично сигналять, знов і знов.

Я не збожеволів. Сьогодні мені не так уже зле. І я спокійний. Пильно вдивляюсь. За п'ятсот ступнів од мене горять три ліхтарики.

— Ге-ей!

Знов не чують...

Тут мене поймає страх. Короткий напад, він більше не повториться. Треба бігти! «Стривайте!.. стривайте!..» Зараз вони повернуть назад! Підуть шукати деінде, а я загину! Загину біля порога життя, коли вже розкрились обійми, готові мене підтримати:

— Ге-ей! Ге-ей!

— Ге-ей!

Почули. Задихаюсь — задихаюсь і все-таки біжу.

Біжу на голос, на крик «ге-ге!». Бачу Прево — й падаю.

— Ох, коли я побачив усі ці ліхтарі!..

— Які ліхтарі?

Таж він один!

Цього разу в мені здіймається не розпач, а глуха лють.

— Ну, як ваше озеро?

— Я ішов до нього, а воно все відсувалось. Я йшов до нього, а воно все відсувалось. Я йшов до нього цілих півгодини. Але все одно було ще далеко. І я повернув. Але тепер я певен, це справжнісіньке озеро.

— Ви з глузду з'їхали, ви просто з глузду з'їхали. Ну, нащо ви так? Нащо...

Що він зробив? Що — нащо? Я ладен заплакати зі злості, і сам не знаю, чого злюсь. А Прево переривчастим голосом пояснює:

— Я так хотів знайти воду... у вас геть білі губи!

Он воно що... Лють моя вщухає. Проводжу рукою по чолу, ніби прокидаюсь, і мені стає сумно. Кажу неголосно:

— Я бачив три вогники — геть виразно, от як вас зараз бачу, годі було помилитися... Кажу вам, Прево, я їх бачив!

Прево довго мовчить.

— Та-ак,— визнає він зрештою,— кепські справи.

У пустелі, де повітря позбавлене повітряної пари, земля швидко віддає денне тепло. Стає дуже холодно. Встаю, походжаю туди й сюди. Та скоро мене починає сильно морозити. Кров, тужавіючи без води, ледве тече жилами, крижаний холод пронизує мене, і це не просто холод ночі. Мене тіпає, зуба з зубом не зведу. Руки тремтять так, що я навіть ліх-

тарика втримати не годен. Зроду я не був чутливий до холоду, а вмру від холоду,— дивно, що тільки робить із людиною спрага!

Удень я втомився тягти під спекою свого плаща і десь його кинув. А вітер дужчає. А в пустелі, виявляється, нема сховку. Вона вся гладенька, як мармур. Удень не знайдеш ні клаптя затінку, а вночі нема притулку од вітру. Ні дерева, ні кущика, ні каменя, нема де сховатися. Вітер налітає на мене, ніби кіннота в чистому полі. Кручусь на всі лади, намагаючись його ухилитись. Лягаю, знов устаю. Але як не крутись, а крижаний батіг стьобає немилосердно. Бігти не можу, сили вже немає — клякну, схоплюю голову в руки й чекаю — зараз упаде меч убійника!

Трохи перегодом ловлю себе на тому, що підвівся і, весь тремтячи, іду куди очі світять. Де це я? Он воно що — я пішов геть, і Прево мене кличе! Від його крику я й прочумався...

Повертаюсь до нього, трясусь усім тілом, гарячково здригаюсь. І кажу собі: «Це не з холоду. Ні. Це кінець». Усе моє тіло зсушене, в ньому не зосталось вологи. Я стільки попоходив позавчора й учора, коли вирушав на розвідки сам.

Шкода помирати з холоду. Уже ліпше б уява тішила мене міражами. Хрест на горбі, араби й ліхтарі — це ставало вельми цікавим. Не так ото й весело, коли тебе батожать, як невільника...

І от я знов навколішках.

Ми захопили з собою дещо з нашої аптечки. Сто грамів чистого ефіру, сто грамів дев'яностоградусного спирту і слоїка з йодом. Куштую ефір — ковток, другий. Це все одно, що ковтать ножі. Ковтнув спирту — ні, зразу здушило горло.

Копаю в піску яму, лягаю, засипаю себе піском. Тільки лице стирчить. Прево знайшов якісь кущики й розпалює малесеньке багаття, що одразу гасне. В піску Прево ховатись не хоче. Воліє пританцьовувати з холоду. А що воно дає.

Горло в мене все ще здавлене — поганий знак, але почуваюсь ліпше. Я спокійний. Надії більше немає, а я спокійний. Зв'язаного по руках і ногах, несе мене невільничий корабель, пливу під зорями і зупинитись незмога. Але я, либонь, не такий уже нещасливий.

Коли зовсім не ворушитись, холоду вже не відчуваєш. І я забуваю про своє заніміле тіло. Більше не здвигнусь, отож і мучитись не стану. Та, направду мовити, не так уже це й болісно... Муки, покладені на музику втоми й марення. І все обертається книжкою з малюнками, трохи жорстокою казкою... Зовсім недавно мене дошкуляв вітер, і я, рятуючись од нього, кружляв, як загнаний звір. Потім стало важко дихати: хтось уперся коліном мені в груди. Коліно давило. Я намагався скинути гніт, відбивався од янгола смерті. Ніколи я не був у пустелі сам. Тепер я більше не вірю

в реальність оточення — і йду в себе, склеплюю очі, більше й бровою не поведу. Потік образів несе мене в забуття: річки, вливаючись у море, віднаходять спокій.

Прощайте всі, кого я любив. Не моя вина, якщо людське тіло не в змозі боротися зі спрагою більше трьох днів. Не думав я, що ми в одвічному полоні у джерел. І гадки не мав, що наша воля така обмежена. Думають, ніби людина може йти куди заманеться. Думають, ніби вона вільна... І ніхто не бачить, що ми на припоні в криниць, ми прив'язані, наче пуповиною, до черева землі. Ступиш зайвий крок — і вмираєш.

Мені гірке одне — ваше горе,— а більше я ні за чим не шкодую. Кінець кінцем мені випала краща доля. Коли б я вернувся, знову б почав спочатку. Я хочу справжнього життя. А в містах люди про нього забули.

Річ зовсім не в авіації. Літак — не мета, тільки засіб. Життям важиш не задля літака . Бо ж не задля плуга оре хлібороб. Та літак допомагає вирватися з міста, від рахівників і писарів, і знову здобути ту істину, що нею живе хлібороб.

Вертаєшся до людської праці й до людських турбот. Стикаєшся лице в лице з вітром, із зорями й ніччю, з пісками й морем. Намагаєшся перехитрувати стихії. Чекаєш світання, як садівник чекає весни. Чекаєш аеродрому, як обіцяного краю, і шукаєш своєї істини по зорях.

Не стану нарікати на долю. Три дні я йшов, страждав од спраги, тримався слідів на піску, і вся надія моя — на росу. Я забув, де живуть мої побратими, і намагався знов одшукати їх на землі. Отакі турботи живих. І, далебі, це куди важливіше, ніж вибирати, в якому б то мюзик-холі збавити вечір.

Мені дивні пасажири приміських поїздів — мають себе за людей, а самі, ніби мурашки, улягають звичному гнітові і навіть не відчувають його. Чим вони заповнюють свої неділі, своє нікчемне, безглузде дозвілля?

Якось у Росії я чув — на заводі грали Моцарта. Я про це написав. І дістав двісті лайливих листів. Мене не обурюють ті, кому більше до вподоби шиночна музика. Іншої вони й не знають. Мене обурює шинкар. Не люблю, коли калічать людей.

Я щасливий своїм ремеством. Відчуваю себе ратаєм, аеродром — моє поле. У приміському поїзді я б загинув від важкої задухи швидше, ніж тут! Зрештою тут прегарно!..

Я ні за чим не шкодую. Я грав — програв. Таке моє ремество. А все ж я дихав вільним вітром, вітром безмежних просторів.

Хто хоч раз ковтнув його, тому не забути його смаку. Чи не так, товариші мої? І річ не в тім, щоб жити серед

небезпеки. Це голосна фраза, та й годі. Тореадори мені не до вподоби. Я люблю не небезпеку. Я знаю, що я люблю. Люблю життя.

Здається, небо починає бліднути. Вистромлюю руку з піску, обмацую розстелені поряд пілки — вони сухі. Почекаємо ще. Роса падає на світанні. Але ось і свінуло, а парашутні пілки не зволожились. Думки трохи плутаються, і я чую власний голос: «Серце висохло... серце висохло... серце, мов камінь, не витиснеш ані сльозинки!..»

— У дорогу, Прево! Поки ще не спеклася горлянка, треба йти.

7

Віє західний вітер — той самий, що зсушує людину за дев'ятнадцять годин. Гортань ще не спеклась, але пересохла й болить. Всередині вже трохи дере. Скоро почнеться кашель — мені про нього розповідали, і я чекаю. Язик мені заважає. Але що найгірше, перед очима вже миготять сліпучі іскорки. Як тільки вони обернуться в полум'я, я ляжу.

Йдемо прудко. Користаємося з прохолоди раннього поранку. Бо коли стане припікати, ми вже не зможемо йти. Коли стане припікати...

Ми не маємо права спітніти. І передихнути також не маємо права. У прохолодному повітрі цього поранку всього лиш вісімнадцять відсотків вологи. Вітер віє з надр пустелі. І під його тихими підступними пестощами випаровується наша кров.

Першого дня ми з'їли трохи винограду. За три дні — половинка помаранчі і половинка виноградного грона. Їсти ми все одно нічого б не змогли — у нас пропала слина. Та голоду я й не відчуваю, тільки спрагу. І, здається, не така болісна спрага, як її наслідок. Пересохла гортань. Язик — як дерев'яний. У глотці дере, смак у роті огидний. Незвично й дико. Аби мали ми воду, всі оці відчуття як рукою б зняло, але я не пригадую, що за зв'язок поміж ними й цим чудовим ліком. Спрага перестає бути незаспокоєним бажанням, вона все більше стає хворобою.

Мені все ще ввижаються джерела й овочі, але це мене вже не так мучить. Забуваю осяйну вроду помаранчі, як забуваю, здається, все, що було мені любе. Можливо, я вже все забув.

Ми сидимо, а треба знов іти. Довгі переходи нам більше не до снаги. Що п'ятсот ступнів утома валить з ніг. І так хочеться простягтися на піску. А треба знов іти.

Краєвид навколо змінюється. Каміння дедалі менше. Тепер під ногами пісок. Попереду, за два кілометри,— дюни.

На них подекуди темніє низькорослий чагарник. Ці піски мені більше до вподоби, ніж крицевий панцир. Ця пустеля — ясна. Це Сахара. Я, здається, впізнаю її в лице.

Тепер ми падаємо без сили що двісті ступнів.

— Он до тих чагарів уже неодмінно дійдемо.

Це межа. За тиждень, коли машиною ми повернемось по рештки нашого «сімуна», з'ясується, що в оцей останній похід ми подолали вісімдесят кілометрів. А я вже пройшов біля двохсот. Чи стане снаги йти далі?

Учора я йшов, ні на що не сподіваючись. Сьогодні саме слово «сподіванка» втратило глузд. Сьогодні ми йдемо тому, що йдемо. Очевидячки, так сунуть запряжені в плуг воли. Вчора мені ввижався помаранчевий рай, сьогодні раю для мене вже немає. Я більше не вірю, що є на світі помаранчеві гаї.

Я вже нічого не відчуваю, серце в мені висохло. От зараз я впаду, але розпачу нема. Нема навіть гіркоти. А шкода: сум здався б мені солодкий, як вода. Можна себе пожаліти, побиватися за собою, ніби за приятелем. Та в мене не залишилось на світі приятелів.

Мене знайдуть, побачать мої обпечені очі й подумають: як він страждав, як кликав на поміч! Але бурхливі пориви, жалі, страждання душі — це ж теж багатство. А я все втратив. Юні дівчата першої шлюбної ночі узнають печаль і плачуть. Печаль йде в парі з трепетом життя. А я вже не печалюсь...

Я сам став пустелею. У роті нема вже слини, і в душі нема більше любих образів, що їх я міг би оплакати. Сонце зсушило в мені джерело сліз.

Та що це? Подих надії торкнувся мене — так пробігають морем ледь помітні брижі. Чому ж уся істота моя стрепенулась, хоча свідомість ще нічого не вловила? Нічого не змінилося — і, одначе, все стало інакше. Піскова гладінь, невисокі горбики, рідкі мазки зела — все це уже не краєвид, а кін. Він порожній, але чогось чекає. Дивлюсь на Прево. Він теж уражений і теж ніяк не збагне свої відчуття.

Слово честі, зараз щось станеться.

Слово честі, пустеля ожила. Слово честі, це безлюддя, це безгоміння раптом перетворилось, воно живе схвильованіше, ніж збурений гуком майдан.

Ми врятовані: піском хтось пройшов...

Так, ми загубили слід роду людського, ми були відрізані од своїх побратимів, ніби забуті в годину великого переселення,— і от на піску чудесний відбиток, ногою людини залишений.

— Дивіться, Прево, тут розійшлись двоє...

— А тут опустивсь на коліна верблюд...

— А тут...

Але це зовсім не означає, що ми вже врятовані. Нам не можна чекати. Мине година, друга — і нас уже ніхто не врятує. Коли починається кашель, спрага вбиває швидко. А горло в нас у обох...

Але я вірю: десь у пустелі розмірено суне караван.

Ми простуємо далі, і раптом звідкись долинає крик півня. Гійоме розповідав: «Під кінець я чув — у Андах співали півні, і поїзди чув...»

Почувши півня, я зараз пригадав розповідь Гійоме й подумав: «Спершу мене ошукували очі. Звісно, це все спрага винна. А тепер і слух мене зраджує...» Але тут Прево схопив мене за руку:

— Чули?

— Що?

— Півень!

— Значить... значить...

Дурню, звичайно ж, це значить — життя...

У мене все ще була галюцинація, остання: гнались один за одним троє псів. Прево їх не бачив, хоча й дививсь у той самий бік. А от бедуїна ми бачимо обидва. Ми простягаємо до нього руки. Ми обоє кличемо його що є сили. І обоє сміємося від щастя!..

Але наші голоси не чути й за тридцять ступнів. Голосники вже висохли. Ми перемовлялися майже нечутно і навіть не помічали цього!

І ось бедуїн, що виступив зі своїм верблюдом з-за пагорбка, повільно, повільно віддаляється. А що, як він тут один? Жорстокий демон тільки показав нам його — й веде геть...

А нам уже несила бігти!

На дюні показується ще один араб, ми бачимо його в профіль. Репетуємо, як можемо,— все одно ледь чутно. Махаємо руками, здається, на цілу пустелю видко наші розпачливі гасла. Але цей бедуїн усе дивиться просто себе...

І от потроху, не кваплячись, він обертається. Варто йому обернутися до нас лицем — і станеться диво. Варто йому глянути вбік — і кінець спразі, смерті, міражам. Він іще тільки злегка повернув голову, а світ уже став інший. Одним поворотом голови, одним лише поглядом він творить життя — і мені здається, він подібний до бога...

Це диво... Він іде до нас піском, ніби якийсь бог водами...

Араб поглянув на нас. Поклав руки нам на плечі, і ми скорились легенькому натиску його долоней. Ми лежимо на піску. Нема більше ні племен, ні наріч, ані каст... Бідний кочовик поклав нам на рамена долоні архангела.

Ми чекали, лежачи ницьма на піску. І от ми п'ємо, уткнувшись у таз, як телята. Бедуїна лякає наша жадібність, ще

раз і ще раз він змушує нас перепочити. Але варто йому нас відпустити — і ми знову припадаємо до води.

Вода!

Ти не маєш ні смаку, ні запаху, тебе по списати, тобою тішишся, не розуміючи, що ти таке. Ти не просто доконечна для життя, ти і є життя. З тобою в усій істоті розливаються розкіш, що її не пояснити лише нашими п'ятьма відчуттями. Ти нам вертаєш силу й властивості, що над ними вже ми поставили були хрест. Твоїм милосердям знову одкриваються висохлі джерела серця.

Ти — найбільше у світі багатство, але й найменше тривке,— ти, така чиста в надрах земних. Можна померти біля джерела, коли в ньому є домішка магнію. Можна померти за два ступні від солонцевого озера. Можна померти, хоч і є два літри роси, коли в неї попали якісь там солі. Ти не терпиш домішок, не виносиш нічого чужорідного, ти — божество, що його так легко наполохати.

Але ти даєш нам безконечно просте щастя.

А ти, лівійський бедуїне, ти — наш рятівник, але твої риси зітруться в моїй пам'яті. Мені не згадати твого обличчя. Ти — Людина, і в тобі я впізнаю всіх людей. Ти ніколи нас раніше не бачив, але зразу визнав. Ти — коханий брат мій. І я теж впізнаю тебе в кожній людині.

Ти повстав перед мене обсипаний сяйвом шляхетності й доброти — могутній володар, хто має силу — напоїти спраглих. У тобі одному всі мої приятелі й неприятелі ідуть до мене на поміч, у мене не зосталось у світі жодного ворога.

VIII

ЛЮДИ

1

Знов я торкнувсь істини і, не збагнувши, пройшов мимо. Я вже думав — от і загин, межа розпачу, і тоді, залишивши всяку надію, віднайшов душевний спокій. Здається, в такі години і пізнаєш самого себе, знаходиш у собі друга. Ніщо не порівняти з цим відчуттям, сповненим душевного тепла, що його ми, самі того не усвідомлюючи, так прагнемо. Мені здається, цю душевну ясність знав вічний бурлака Бонафу. Узнав її й загублений у снігах Гійоме. І мені теж не забути, як я лежав, піском засипаний, і мене поволі душила спрага, і раптом під цим зоряним шатром щось зігріло душу.

Як її осягнути, цю внутрішню свободу? Авжеж, людина сповнена протиріч. Одному дається безпечний кусень хліба, аби ніщо не заважало йому творити, а він западає в сон; за-

воїовник, діставши перемогу, стає легкодухий; щедрого багатство обертає в жмикрута. Чого варті політичні вчення, що обіцяють розквіт людини, коли ми не знаємо заздалегідь, яку ж людину вони виховають? Кого породить їхній тріумф? Ми ж не худоба, що її треба відгодовувати, і коли появляється на світ бідак Паскаль, це незрівняно важливіше, ніж народження десятка задоволених з усього нікчем.

Ми не вміємо передбачати найголовнішого. Кого з нас не обпалювала палкіше всього неждана радість серед нещастя? Її не забути, за нею журишся так, що ладен пошкодувати і за нещастям, якщо з ним тільки прийшла та палка негадана радість. Усім вам траплялось, зустрівши товаришів, заласно згадувати про найважчі випробування, що їх ми пережили разом.

Що ж ми знаємо? Тільки те, що за якихось невідомих умов пробуджуються всі сили душі? В чому ж істина людини?

Істина не лежить на поверхні. Якщо на цьому грунті, а не деінде, помаранчеві дерева пускають міцне коріння і дають щедрі овочі, значить, на помаранчеві дерева цей грунт і є істина. Якщо саме ця релігія, ця культура, ця міра речей, форма діяльності, а не якась інша дають людині відчуття душевної повноти, могутність, що про неї вона й гадки не мала, значить, саме ця міра речей, ця культура, ця форма діяльності і є істина людини. А здоровий глузд? Його справа — тлумачити життя, хай викручується як завгодно.

У цій книжці я говорив про людей, котрі ніби йшли за необорним покликанням, котрі йшли в пустелю або в авіацію, як інші йдуть у монастир, але завдання моє зовсім не в тому, щоб примусити вас захоплюватись передовсім цими людьми. Захвату гідний насамперед грунт, що їх викохав.

Що й казати, покликання грає не останню ролю. Один сидить замкнений у своїй крамничці. Інший неухильно йде до своєї мети—і навіть у його дитинстві можна зауважити перші захоплення й поривання, що визначать його долю. Та якщо судити про історію, коли вона вже сталась, легко й помилитися. Оті самі захоплення й поривання властиві трохи не кожній людині. Усім нам знайомі торговці, що в грізну годину аварії корабля чи пожежі раптом появили несподівану велич духу. І вони не обманюються, вони розуміють, що сталося щось важливе і переповнило їхні душі: ота пожежа так і зостанеться кращою годиною в їхньому житті. Одначе більше нагоди не трапилось, не виявилось сприятливого грунту, вони не мали тієї віри, тих переконань, що вимагають подвигу,— і знов запали в сон, так і не повіривши у власну велич. Звісно, покликання допомагає визволити в собі людину — але треба ще, аби людина могла дати волю своєму покликанню.

Ночі в повітрі, ночі в пустелі... адже це не кожному

випадає на долю. А проте в години, коли життя надихає людей, видно, що всім їм притаманні ті самі поривання. Я зрозумів це якось в Іспанії — і, розповідаючи про ту ніч, не одбіжу теми. Я говорив про небагатьох, тепер хочу розповісти про всіх.

Діялось це на фронті під Мадрідом, я побував там як журналіст. Того вечора я обідав у бомбосховищі з одним молодим капітаном.

2

Ми гомоніли, і раптом задзвонив телефон. Розмова пішла довга: з командного пункту передали наказ про наступ на невеличкій дільниці — про безглуздий, розпачливий кидок задля того, щоб у цьому робітничому передмісті відбити кілька будинків, обернених ворогом у фортеці. Здвигнувши плечима, капітан вертається до нас. «Хто полізе туди перший...» — і не докінчивши, присуває по чарці коньяку мені і сержантові, що сидить при столі.

— Ми підемо з тобою перші,— каже він сержантові.— Пий і лягай спати.

Сержант ліг. Ми, душ із дванадцятеро, лишаємось коло столу. Приміщення замкнуто наглухо, щоб жодного проміння не просоталось надвір, світло тут яскраве, і я мружусь. Хвилин з п'ять тому я визирнув у стрільницю. Зрушив ганчірку, що затуляє щілину, і побачив у неживому сяйві місяця руїни будинків, що в них гніздяться привиди. Потім я знов замаскував щілину, і мені здалось, ніби цією ганчіркою я стер місячний промінь, як цівку олії. І перед очима в мене все ще зеленаві під місяцем фортеці.

Вояки, що сидять тут зі мною, очевидячки, не вернуться, але цнотливо мовчать про теє. Такі атаки — діло звичне. Для них черпають і черпають з людських запасів. Так черпають зерно в житниці. Кидають пригорщу по пригорщі, засіваючи землю.

І ми п'ємо коньяк. Праворуч од мене грають в шахи. Ліворуч правлять теревені. Де я? Надходить якийсь вояк, він дуже захмелений. Погладжує пелехату бороду і дивиться на всіх розніжено. Скинув оком на пляшку коньяку, відвів погляд, і знов зиркнув, і благально втупився в капітана. Капітан стиха підсміюється. У тому стрепенулась надія, він і собі сміється. Сміпок пробігає між глядачів. Капітан обережно відсуває пляшку, в очах спраглого — розпач. І пішла хлоп'яча забавка, якась пантоміма, така неправдоподібна в тютюновому диму безсонної ночі, коли важчає голова з утоми і вже скоро йти в атаку.

Ми граємо тут, у теплі, у трюмі нашого корабля, а надворі все частіше гуркочуть вибухи, нібито б'є штормова хвиля.

Скоро ці люди обмиються — піт, хміль, бруд, що ним за-

ростаєш, довго чогось чекаючи,— все розчиниться в ядучому, палючому спирті нічного бою. Очищення вже так близько. Але вони все ще тут, до останньої хвилини, розігрують веселу пантоміму п'яниці з пляшкою. До останньої хвилини вони затягують партію в шахи. Нехай, скільки змога, триває життя! Та вони накрутили будики — ті височать на етажерці, ніби владика на престолі. І будики задзвонять. Тоді люди встануть із місць, розпростають плечі, засупоняться. Капітан добуде револьвера. П'яний протверезіє. І всі не хапаючись рушать вузьким коридором, що лагідно йде вгору, до блакитного місячного прямокутника. Скажуть які-небудь найпростіші слова: «Бісоба атака...» або — «Та й холоднеча!» І кануть у ніч.

Призначеного часу я бачив, як прокинувся сержант. Він спав у тісноті цього підвалу на залізному ліжкові. Я дивився на заснулого. Мені такий знайомий був цей сон, нітрохи не тривожний, навіть щасливий. Згадався перший день по катастрофі в Лівійській пустелі, коли ми з Прево, приречені, без краплі води, ще не надто знемагали на спрагу і нам пощастило — один тільки раз! — проспати дві години поспіль. І тоді, засинаючи, я тішився своєю могутністю: чудесною владою відкинути навколишній світ. Моє тіло ще не завдавало мені клопотів, і досить було уткнутись лицем у схрещені руки, щоб забути про все на світі й заснути солодким сном.

Так спав і сержант, він згорнувся клубком — не розбереш, де що; коли запалили свічку, ввіткнули її в шийку пляшки і підійшли його будити, я спершу тільки й розглянув у цьому темному кавалку його черевики. Величезні, з підковами, підбиті цвяхами черевики поденника чи докера.

Взуття цього чоловіка було для важкої праці, і все інше на ньому також було робочим спорядженням; ладівниці, револьвери, пас, опаски. Він мав шлею, хомут, усю збрую бендюжника. В Марокко я бачив підземні млини, там сліпі коні ходили на линці, крутячи жорна. Ось і тут, при непевному червонястому вогникові свічки, будили сліпого коня, щоб крутив своє жорно.

— Гей, сержанте!

Він поволі ворухнувся, забубонів щось нерозбірливе, я побачив сонне лице. Але він не хотів прокидатись, він знов обернувсь до стіни і запав у сон, ніби в безтурботний супокій матернього лона, ніби в плесо, і стис кулаки, буцімто чіпляючись там, на дні, за невідомі чорні водорості. Довелось розтулити йому пальці. Ми присіли на ліжко, один із нас тихенько обхопив йому шию і, посміхаючись, підвів важку голову. Так у доброму теплі стайні лагідно тичуться одне до одного мордами коні. «Гей, брате!» Зроду не бачив я ласки ніжнішої. Сержант ще раз спробував вернутися до любих снів, зректись нашого світу, з його динамітом, тяжкою працею, крижаним холодом ночі... та пізно. Щось іззовні вже вдерлось

у його сни. Так недільним поранком у колежі дзвоник неминуче будить покараного школяра. Він уже забув парту, класну дошку, заданий на покарання урок. Йому снились веселі ігри на зелених луках; та все даремно. Дзвоник дзвонить і дзвонить, і безжально вертає його до царства людської несправедливості. Так і сержант потроху заново звикався зі своїм утомленим тілом — воно йому завада, і дуже скоро, слідом за холодом пробудження, він узнає біль у суглобах, і ношу спорядження, а там — важкий біг атаки — і смерть. Не стільки навіть смерть, як липку кров, що в ній ковзаєш долонями, намагаючись звестися, і задуху, і крижаний холод — відчуваєш не стільки саму смерть, але дуже незатишно вже вмирати. Я дивився на сержанта і згадував, як довелось мені прокидатися в пустелі, знов відчувати тягар спраги, сонця, піску, знов відчувати тягар життя — вертатися в цей важкий сон, що його бачиш не своєю волею.

І от сержант підвівся і дивиться нам у живі очі.

— Уже пора?

Тут ось і розкривається людина. Тут ось вона й спростовує всі передбачення здорового глузду: сержант усміхається! Що за радість він смакував наперед? Пам'ятаю, якось у Парижі ми з Мермозом і ще кілька приятелів справляли чийсь день народження і далеко за північ вийшли з бару, злостячись на себе, що надто багато базікали, надто багато пили і без пуття втомились. А небо вже світлішало, і раптом Мермоз стис мені руку, та так, що впився в неї нігтями: «Слухай, а зараз же в Дакарі...» У цей час механіки протирають очі спросоння і скидають із пропелерів покрівці, у цей час пілот іде до синоптиків по зведення, землею простують зараз тільки твої товариші. Небо вже блакитніло, вже йшли приготування до свята — але не для вас, уже розстеляли скатертину, а нас не запрошено на бенкет. Сьогодні головою важитимуть інші...

— А тут — така мерзота...— докінчив Мермоз.

А ти, сержанте, на який бенкет запрошено тебе, що задля нього не жаль померти?

Я вже балакав з тобою щиро. Ти повідав історію свого життя: був ти скромний рахівник десь у Барселоні, виводив цифру по цифрі, і тебе мало цікавили чвари, що розкололи країну навпіл. Але ось товариш пішов добровольцем на фронт, потім другий, третій, і ти з подивом відчув у собі зміну: все, що раніше тебе цікавило, стало здаватися порожнім і нікчемним. Твої радощі й турботи, твій затишний світ — усе це ніби відійшло в далеке минуле. Важливе виявилось зовсім інше. Тут прийшла звістка про смерть одного з товаришів, він загинув під Малагою. Він не був тобі приятелем, за котрого неодмінно треба помститись. А щодо політики,

вона зроду тебе не хвилювала. Але ця звістка вдерлася до вас, у ваші тихі будні, ніби вітер із моря. Того ранку один із товаришів поглянув на тебе і сказав:

— Ходімо?

— Ходімо.

І ви пішли.

Переді мною повстають образи, вони помагають збагнути істину, що ти не умів висловити вголос, але що владно вела тебе.

Коли надходить пора диким качкам летіти у вирій, на всій їхній дорозі прокочується землею тривожна хвиля. Свійські качки, наче приваблені летючим косинцем, незграбно підскакують і лопотять крильми. Клич тих, у вишині, пробуджує в них щось давнє, первісне. І от мирні мешканці хуторів на коротку мить стають перелітними птахами. І в маленькій дурній голові, яка тільки й знає, що убогу калюжу, та хробаків, та пташарню, встають неждані картини — шир материків, обриси морів, і надить вітер вільних просторів. Качка й гадки не мала, що в голові може вміститись стільки чудес,— і от вона лопоче крильми: що їй зерно, що їй черви, вона хоче стати дикою качкою...

А ще мені згадуються газелі, ручні газелі, що їх я завів у Джубі. Ми там усі мали газелі. Ми тримали їх у просторій загороді, обведеній дротяною сіткою, щоб вони мали вволю повітря, бо ж газелі вельми ніжні і треба, щоб їх усе обмивали потоки вітру. А все ж, як зловити їх ще маленькими, вони живуть і в неволі та їдять із рук. Вони даються гладити і тичуться вологою мордочкою тобі в долоню. Й уявляєш, ніби і справді їх приручив. Ніби вберіг їх від невідомої скорботи, що від неї газелі згасають так тихо і так покірно... А потім якось застаєш їх у тому кінці загороди, що за ним починається пустеля, вони впираються ріжками в сітку. Їх тягне туди, як магнітом. Вони не розуміють, що тікають від тебе. Ти приніс їм молока — вони його випили. Вони все ще даються погладити і лагідніше, ніж давніш, тичуться мордочкою тобі в долоню... Але тільки їх зоставиш, вони кидаються вскоки, нібито навіть весело, і от уже знов застаєш їх на тому самому місці кінець загороди. І якщо не втрутишся, вони так і залишаться там, навіть не намагаючись подолати перешкоду,— просто стоятимуть, понурячись, упершись ріжками в сітку, аж поки умруть. Можливо, для них прийшла пора кохання? Або по-простому їм неодмінно треба мчати і мчати щодуху? Вони й самі не знають. Вони потрапили в полон геть манюсінькі, ще сліпі. Їм не знайомі ні привілля безкраїх пісків, ні дух самця. Але ти кмітливіший їх. Ти знаєш, чого вони шукають,— простору, що без нього газель ще не газель. Вони хочуть стати газелями і віддаватися своїм танцям. Хочуть мчати по прямій — сто тридцять кілометрів на годину! — іноді високо злітаючи, начебто раптом просто

з-під ніг шугнуло полум'я. Не біда, що є на світі шакали, бо ж у тому істина газелей, щоб лякатись, від страху вони перевершать самі себе в карколомних стрибках. Не біда, що є на світі лев, адже в тому істина газелей, щоб упасти на розпечений пісок під ударом пазуристої лапи! Дивишся на них і думаєш: їх спалює туга. Туга — це коли прагнеш чогось, сам не знаєш чого... Воно існує, це невідоме й пожадане, але його не висловити. Ну, а ми? Чого бракує нам?

Що ти знайшов тут, на фронті, сержанте, звідки ця спокійна певність, що саме тут твоє місце і твоя доля? Можливо, нею тебе обдарувала братська рука, що підвела твою сонну голову, можливо — усмішка, сповнена тієї ніжності, що в ній не співчуття, а рівність! «Гей, товаришу!..» Коли комусь співчуваєш, вас іще двоє... Ви ще нарізно. Але буває та висота стосунків, коли вдячність і жалість утрачають глузд. І, піднявшись до неї, дихаєш легко й радісно, як в'язень, що вийшов на волю.

Так нероздільні були ми, двоє пілотів, що летіли над ще не скореним на ту пору районом Ріо-де-Оро. Ніколи я не чув, щоб потерпілий аварію дякував рятівникові. Куди частіше, ледве перетягаючи з одного літака на інший паки з поштою, ми ще й лаємось: «Сучий ти сину! Це через тебе я вскочив у халепу, наддало ж тобі залізти на висоту дві тисячі, коли там вітер назустріч! Йшов би ти нижче, як я, давно б уже був у Порт-Етьєні». І той, хто, рятуючи товариша, важив головою, з соромом відчуває, що він і справді негідник і сучий син. Та й за що нам йому дякувати. Адже в нього такі самі права на життя. Всі ми — гілля одного дерева. І я пишався тобою, моїм рятівником!

Чому б тому, хто готував тебе до смерті, жаліти тебе, сержанте? Усі вони ладні померти один за одного. Такої хвилини людей єднають узи, що їм уже не потрібні слова. І я зрозумів, чому ти пішов воювати. Якщо в Барселоні ти був бідарем, і тобі після роботи бувало самотньо, і не мав ти притулку теплого, то тут ти справді став людиною, ти прилучився до великого світу,— і ось тебе, знедоленого, втішає любов.

Мені начхати, чи щирі, чи розумні були високі слова, що їх, можливо, заронили тобі в душу політики. А що насіння прийнялось у тебе в душі й дало пагони, значить, воно й було їй потрібне. Про це судити тільки тобі. Земля знає, яке їй потрібне зерно.

3

Ми дихаєм на повні груди лиш тоді, коли зв'язані з нашими побратимами і маємо спільну мету; і ми знаємо з досвіду: любити — це не значить дивитись одне на одне, любити — значить разом дивитись в одному напрямку. Товариші лиш ті, хто єдиною зв'язкою, як альпіністи, сходять на ту саму верховину,— так вони і знаходять одне одного. А інакше в наш вік — вік комфорту — чому нам так відрадно ділитись у пустелі останнім ковтком води? Чи це не дрібниця перед пророцтвами соціологів? А нам, кому випало щастя рятувати товаришів у пісках Сахари, всяка інша радість здається просто мізерна.

Можливо, тим-то все у світі зараз тріщить і хитається. Кожен палко шукає віри, що обіцяла б йому повноту душі. Ми завзято сперечаємось, слова у нас різні, та за ними — ті самі захоплення й поривання. Нас розділяють методи — результат міркувань, але мета в нас одна.

Так чому ж тоді дивуватись? Хто в Барселоні, в підвалі анархістів, здибавшись з їхньою готовністю пожертвувати собою, аби врятувати товариша, з цією суворою справедливістю, відчув якось, як у ньому пробуджується хтось зовсім новий, незнайомий, для того віднині існує лиш одна істина — істина анархістів. А кому доволось якось стояти на чатах в іспанському монастирі, охороняючи переляканих укляклих черниць, той умре за церкву.

Коли б сказати Мермозові, як він, у серці своєму торжествуючи перемогу, ринув з висоти Андів у долину Чілі, коли б сказати йому: дивак, та чи варто важити головою задля листів якогось крамаря, Мермоз би тільки всміхнувся. Істина — це людина, що народжувалася в ньому, коли він летів через Анди.

Коли ви хочете переконати того, хто не зрікається війни, що війна жахлива й огидна, не вважайте його за варвара — перш ніж судити, спробуйте його зрозуміти.

Задумайтесь от хоч би над таким випадком. Один офіцер із півдня під час боїв з рифськими племенами командував постом, затиснутим поміж двох гірських кряжів, де були повстанці. Якось увечері він приймав парламентів із західних гір. Як годиться, пили чай, і раптом знялася рушнича стрілянина. На пост напали племена зі східних гір. Капітан хотів спровадити парламентерів і стати до бою, та вони заперечили: «Сьогодні ми твої гості. Бог не дозволяє нам тебе покинути...» І вони приєднались до його вояків, помогли відстояти пост і тоді лиш вернулись до свого орлиного гнізда.

А потім вони в свою чергу зібрались атакувати пост і напередодні відрядили до капітана послів.

— Того вечора ми тобі помогли...

— Це правда...

— Ради тебе ми витратили три сотні набоїв...

— Це правда.

— Заради справедливості ти повинен їх нам повернути.

Ні, капітан шляхетний, він не стане користатися з їхньої великодушності. І він оддає набої, знаючи, що ними стрілятимуть у нього ж.

Істина людини — те, що робить її людиною. Хто знав таку шляхетність людських стосунків, таку вірність правилам гри, пошану одне до одного, що вищі життя й смерті, той не стане рівняти ці почуття з убогою добродушністю демагога, який на знак братерської ніжності став би плескати тих самих арабів по плечу, лестячи їм і водночас їх принижуючи. Почніть сперечатися про війни з таким капітаном, і він одповість вам лише презирливою жалістю. І матиме слушність.

Але й ви маєте слушність, коли ненавидите війну.

Щоб зрозуміти людину, її потреби й прагнення, збагнути саму її сутність, не треба протиставляти одну одній ваші очевидні істини. Так, ви маєте слушність. Усі ви маєте слушність. Логічно можна довести все, що заманеться. Слушність має навіть той, хто в усіх нещастях людства надумає звинуватити горбатих. Доволі оголосити війну горбатим — і ми зразу загоримося ненавистю до них. Ми почнемо жорстоко мститись горбаням за всі їхні злочини. А серед горбанів, звісно, теж є злочинці.

Щоб зрозуміти, в чому ж сутність людини, треба хоч на мить забути про чвари, бо всяка теорія і всяка віра запроваджує цілий коран непохитних істин, і вони народжують фанатизм. Можна поділяти людей на правих і лівих, на горбатих і негорбатих, на фашистів і демократів — будь-якого такого поділу не спростуєш. Але істина, як ви взнаєте,— це те, що робить світ простіший, а зовсім не те, що обертає його в хаос. Істина — це мова, що допомагає збагнути вселюдське. Ньютон зовсім не «відкрив» закону, що довго лишався таємницею,— бо тільки ребуси розв'язують, а те, що звершив Ньютон, було творчістю. Він створив мову, що каже нам і про падіння яблука на моріжок, і про схід сонця. Істина — це не те, що можна довести, істина — це простота.

Нащо сперечатися про ідеологію? Будь-яку з них можна підперти доказами, і всі вони суперечать одна одній, від цих суперечок тільки втрачаєш віру на спасіння людей. Таж люди довкола нас, скрізь і всюди, прагнуть того самого.

Ми хочемо волі. Той, хто працює кайлом, хоче, щоб у кожному ударі кайла був глузд. Коли кайлом працює каторжник, кожен його удар тільки принижує каторжника, але

коли кайло в руках шукача, кожен його удар звеличує шукача. Каторга не там, де працюють кайлом. Вона жахлива не тим, що це тяжка праця. Каторга там, де удари кайла позбавлені глузду, де праця не єднає людину з людьми.

І ми хочемо тікати з каторги.

В Європі двісті мільйонів душ безглуздо животіють і раді б воскреснути для істинного буття. Промисловість одірвала їх від того життя, що його провадять, покоління за поколінням, селяни, і заперла у величезних гетто, схожих на сортувальні станції, захаращені низками чорних від кіптяви вагонів. Люди, поховані в робітничих селищах, раді б пробудитися до життя.

Є й інші, кого затягла нудна, одноманітна праця, їм не доступні радощі першовідкривача, віруючого, вченого. Дехто уявив, ніби піднести цих людей не так уже й важко, треба лиш одягти їх, нагодувати, вдовольнити їхні щоденні потреби. І потроху виховали з них міщан у дусі романів Куртеліна, сільських політиків, вузьколобих спеціалістів без будь-яких духовних інтересів. Ці люди незле навчені, але до культури ще не прилучились. Убоге уявлення про культуру в тих, хто гадає, ніби вона зводиться до затверджених формулок. Останній школяр на відділі точних наук ліцею знає про закони природи куди більше, ніж знали Декарт і Паскаль. Але чи здатний він так мислити, як вони?

Усі ми — хто невиразно, хто ясніше — відчуваєм: треба пробудитися до життя. Але скільки відкривається неправдивих доріг... Звісно, людей можна надихнути, убравши їх у якийсь там стрій. Вони стануть співати войовничі пісні й ділитимуться хлібом поміж собою. Вони знайдуть те, чого шукали, відчують свою єдність і спільноту. Але цей хліб принесе їм смерть.

Можна відкопати забутих дерев'яних ідолів, можна воскресити давні-прадавні міфи, які, чи зле, чи добре, себе вже показали, можна знов навіяти людям віру в пангерманізм або в Римську імперію. Можна задурманити німців пихою від того, що вони — німці і співвітчизники Бетховена. Так можна забити баки й останньому сажотрусові. І це куди простіше, ніж у сажотрусові збудити Бетховена.

Але ці ідоли — ідоли м'ясожерні. Людина, яка вмирає задля наукового відкриття або задля того, щоб знайти лік на важку недугу, самою смертю своєю служить справі життя. Можливо, це й гарно — померти, щоб завоювати нові землі, але сучасна війна руйнує все те, задля чого вона буцімто провадиться. Нині річ уже не в тім, щоб, проливши трохи жертовної крові, відродити цілий народ. Відтоді, як зброєю стали літак та іприт, війна зробилася різнею. Вороги ховаються за бетонованими мурами, і кожен, не вміючи дати кращої ради, ніч крізь ніч шле ескадрильї, що підбира-

ються аж до серця ворога, скидають бомби на його життьові центри, паралізують промисловість і шляхи сполучення. Перемога дістанеться тому, хто згниє останній. І обоє супротивники гниють живцем.

Світ став пустелею, і всі ми прагнемо знайти в ній товаришів; задля того, щоб скуштувати хліба серед товаришів, ми готові прийняти війну. Але, щоб мати це тепло, щоб пліч-о-пліч пориватися до тої самої мети, зовсім нема чого воювати. Ми ошукані. Війна й ненависть нічого не додає до радощів загального стрімкого руху.

Чого б то нам ненавидіти одне одного? Ми всі заодно, несені тою самою планетою, ми — скіпаж одного корабля. Добре, коли в суперечці поміж різними цивілізаціями народжується щось нове, досконаліше, але моторошно, коли вони пожирають одна одну.

Щоб нас визволити, треба тільки допомогти нам побачити мету, що до неї ми простуємо побіч, поєднані узами братерства,— але тоді чому б не шукати такої мети, що гуртує всіх? Лікар, оглядаючи недужого, не слухає стогону: лікареві треба зцілити людину. Лікар слугує законам усесвітнього. Їм слугує й фізик, що виводить майже божественні рівняння,— в них укупі визначено сутність і атома, й зоряної туманності. Їм слугує й простий пастух. Нехай тільки той, хто скромно стереже під зоряним небом десяток овець, осмислить свою працю — і от він уже не просто слуга. Він вартовий. А кожен вартовий відповідальний за долю всієї імперії.

Ви думаєте, пастух не прагне осмислити себе і своє місце в житті? На фронті під Мадрідом я побував у школі — вона була на пагорбі, за низенькою огорожею з каміння, звідси до окопів було ступнів із п'ятсот. У цій школі один капрал викладав ботаніку. У шкарубких руках капралових була квітка маку, він обережно розхиляв пелюстки й тичинки, і звідусіль, з окопного бруду, під гуркіт гармат до нього стікалися зарослі бородами прочани. Вони оточували капрала, всідалися просто на землі, підібгавши ноги, підперши долонею підборіддя, і слухали. Вони супили брови, зціплювали зуби, лекція була їм не дуже зрозуміла, але їм сказали: «Ви — темні, ви наче звірі, тільки вилізаєте із свого лігва, треба навздоганяти людство!» І, важко ступаючи, вони поспішали навздогін.

Коли ми осмислимо свою ролю на землі, нехай найскромнішу і найнепомітнішу, тоді лиш ми будемо щасливі. Тоді лиш ми зможемо жити і вмерти спокійно, бо те, що дає сенс буттю, дає сенс і смерті.

Людина відходить з миром, коли смерть її природна, коли десь у Провансі старий селянин наприкінці свого царювання

віддає синам на збереження свої кози і свої оливи, щоб сини певного терміну передали їх синам своїх синів. У селянському роді людина вмирає лиш наполовину. Призначеного часу життя розпадається, як стручок, віддаючи зерно.

Якось мені трапилося стояти з трьома селянами при смертній постелі їхньої матері. Це було гірко, що й казати. Удруге рвалась пуповина. Удруге розв'язувався вузол, що єднав покоління з поколінням. Синам раптом стало самотньо, вони собі здалися невмілими, безпорадними, більше не було того столу, що при ньому святами збиралася вся родина, того магніту, що їх усіх притягував. А я бачив, що тут рвуться не тільки нитки-зв'язки, але й удруге дається життя. Бо кожен син і собі стане головою роду, патріархом, що довкола нього сходитиметься родина, а коли настане термін, то він і собі передасть стерно влади дітям, що гуляють зараз надворі.

Я дивився на матір, на стару селянку з видом спокійним і суворим, на її міцно стулені вуста — не вид, а маска, витесана з каменя. І в ньому я впізнавав риси синів. Їхні обличчя — зліпок з тої маски. Це тіло було формою для їхніх тіл — добре виліплених, міцних, мужніх. І ось воно лежить, позбавлене життя, але це неживість розпалої оболонки, що з неї добули спілий плід. І її сини та дочки й собі з плоті своєї зліплять нових людей. У селянському роді не вмирають. Мати померла, хай живе мати!

Так, це гірко, але так просто й природно — розмірена хода роду: залишаючи на дорозі одну по одній смертні оболонки посивілих трударів, усе оновлюючись, рухається він до незнаної істини.

Ось чому того вечора в подзвінні, що пливло над селом, мені чулася не скорбота, а затамована тиха радість. Дзвін, що славив тим самим бамканням похорон і хрестини, знову звістував зміну поколінь. І тихою умиротворенністю сповнювала душу ця пісня на славу заручин старої трудівниці з землею.

Так від покоління до покоління передається життя — повільно, як росте дерево,— а з ним передається і свідомість. Яке дивовижне сходження! З розтопленої лави, з того тіста, що з нього зліплено зорі, з дивом зародженої живої клітини вийшли ми — люди — і підіймались дедалі вище, приступка по приступці, і от ми вже пишемо кантати й вимірюємо сузір'я.

Стара селянка передала дітям не тільки життя, вона їх вивчила рідної мови, довірила їм багатство, що громадилося повільно, віками: духовну спадщину, що дісталась їй на зберігання — скромний запас переказів, понять і вірувань, усе, що відрізняє Ньютона й Шекспіра від первісного дикуна.

Той голод, що під обстрілом гнав бійців Іспанії на лекцію ботаніки, що гнав Мермоза до Південної Атлантики, а іншого — до віршів,— це одвічне почуття невтоленності виникає тому, що людина у своєму розвиткові далеко ще не досягла верховини і нам треба ще зрозуміти самих себе і всесвіт. Треба перекинути кладки в пітьмі. Цього не визнають лише ті, хто за мудрість уважає себелюбну байдужість; але така мудрість — жалюгідний обман. Товариші, товариші мої, беру вас за свідків: які години нашого життя найщасливіші?

4

І от на останніх сторінках цієї книги я знов пригадую підтоптаних чиновників — наших проводирів на світанні того дня, коли нам нарешті вперше доручили поштовий літак і ми лагодилися стати людьми. Так і вони були в усьому подібні до нас, але не знали, що вони духовно голодні; надто багато в світі людей, котрим ніхто не поміг пробудитися.

Кілька років тому, під час довгої мандрівки залізницею, мені схотілося оглянути цю державу на колесах, що в ній я опинився на троє діб; троє діб не було куди подітися від невгавного перестуку й гуркоту, ніби морський прибій перекочував рінь, і мені не спалося. Близько години ночі я перейшов увесь поїзд од краю до краю. Спальні вагони були порожні. Порожні були й вагони першого класу.

А в вагонах третього класу тулилися сотні робітників-поляків; їх вислано з Франції, і вони вертались на батьківщину. В коридорах мені доводилося переступати через заснулих. Я зупинився і при світлі каганців став приглядатися; вагон був без перебірок, ніби казарма, і тхнуло тут казармою або поліційною дільницею, і ходом поїзда мотало й підкидало звалені втомою тіла.

Цілий народ, запалий у важкий сон, повертався до гіркого вбозтва. Великі, геть поголені голови перекочувались на дерев'яних лавах. Чоловіки, жінки, діти ворочалися з боку на бік, ніби намагаючися сховатись од безперервного гуркоту й кидання, що переслідували їх і в забутті. Навіть сон не був їхнім надійним притулком.

Економічні припливи й відпливи жбурляли їх із краю в край Європи, вони позбулись хатини в департаменті Нор, малюсінького садка, трьох вазонів герані, що їх я бачив колись у вікнах польських шахтарів,— і мені здавалось, вони наполовину втратили й людську подобу. Вони захопили з собою лиш кухонне начиння, ковдри та фіранки, жалюгідне манаття в абияк зв'язаних клунках. Довелось кинути все, що було їм любе, все, до чого вони прихилились, усіх, кого приручили за чотири-п'ять років у Франції — кицьку, собаку,

герань,— вони могли повезти з собою лише каструлі й сковороди.

Мати годувала груддю немовля; втомлена до смерті, вона, здавалось, заснула. Серед безглуздя й хаосу цих блукань передавалося дитині життя. Я подивився на батька. Череп важкий і голий, як той кругляк. Скуте сном у незручній поставі, стиснуте робочим одягом безформне й незграбне тіло. Не людина, а кавалок глею. Так ночами на базарних лавах купами ганчір'я валяються безпритульні волоцюги. І я подумав: злидні, бруд, потворність — не в тім річ. Але ж ось оцей чоловік і оця жінка колись зустрілись уперше, і, очевидячки, він їй усміхнувся, і, очевидячки, після роботи приніс їй квіти. Можливо, сором'язливий і незграбний, він боявся, що з нього сміятимуться. А їй, певній своїх чарів, з суто жіночого кокетства, можливо, приємно було його помучити. І він, перетворений нині в машину, тільки й здатну кувати й копати, нудився тривогою, що від неї солодко мліло серце. Незбагненно, як же вони обоє обернулись у груддя бруду? Під який страшенний прес вони попали? Що їх так скалічило? Тварина і в старості заховує грацію. Чому ж такий знівечений шляхетний глей, що з нього виліплено людину?

Я йшов далі серед своїх попутників, що спали важким неспокійним сном. Хропіння, стогін, нерозбірливе бубоніння, скрегіт грубих черевиків по дереву, коли заснулий, намагаючись улаштуватись зручніше на твердій лаві, перевертається з боку на бік,— усе зливалось у глухий, безугавний шум. А за всім цим — безперервний гуркіт, ніби перекочується рінь під ударами прибою.

Сідаю проти заснулої родини. Поміж батьком і матір'ю абияк примостилася дитина. Але от вона повертається уві сні, і при світлі каганця я бачу личко. Яке личко! Від цих двох родився на світ чудесний золотий плід. Ці незграбні важкі руки породили диво грації й зачарування. Я дивився на гладеньке чоло, на пухкі ніжні губи й думав: от лице музики, це ж малий Моцарт, він увесь — обіцянка! Він достоту як маленький принц із якоїсь казки, йому б зростати, зігрітому пильною розумною турботою, і він би справдив найсміливіші сподівання! Коли в садку по довгих пошуках виведуть нарешті нову троянду, всі садівники хвилюються. Троянду відділяють від інших, коло неї всі ходять, плекають її і леліють. Але люди зростають без садівника. Маленький Моцарт, як і ви, попаде під той самий моторошний прес. І стане тішитися огидною музикою низькопробних шинків. Моцарт рокований.

Я вернувся до свого вагона. Я казав собі: ці люди навіть не страждають від своєї долі. І не співчуття мене мучить. Не в тім річ, щоб лити сльози над виразкою, що ніколи не гоїться. Ті, хто її мають, її не відчувають. Виразка вразила

не окрему людину, вона роз'їдає людство. І не вірю я у співчуття. Мене мучить турбота садівника. Мене мучить не вигляд злиднів — кінець кінцем люди звикають до злиднів, як звикають до безділля. На Сході багато поколінь живе в бруді і зовсім не почуваються нещасними. Оте все, що мене мучить, не вилікувати безкоштовним супом для бідарів. Болісна непотворність цього безформного, зім'ятого людського глею. Але в кожному з цих людей, можливо, вбито Моцарта.

І тільки Дух, торкнувшись глею, творить з нього Людину.

МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ

ЛЕОНОВІ ВЕРТУ

Вибачте мені, діти, що я присвятив цю книжку дорослому. У мене є серйозне виправдання: цей дорослий — мій найкращий друг. Є й друге виправдання: він може зрозуміти все на світі, навіть книжки для дітей. І, нарешті, третє: він живе у Франції, і йому там голодно й холодно. Він дуже потребує, щоб його втішили. Та якщо все це не може виправдати, то я згоден присвятити книжку тому хлопчикові, яким був колись цей дорослий. Усі дорослі спочатку були дітьми, тільки мало хто в них про це пам'ятає. Отже, я виправляю присвяту:

Леонові Верту,

коли він був маленьким.

I

Коли мені було шість років, у книжці під назвою «Невигадані пригоди» — в ній розповідалося про тропічні ліси — я побачив якось незвичайний малюнок. На малюнку величезний удав ковтав якогось хижого звіра. Ось копія того малюнка:

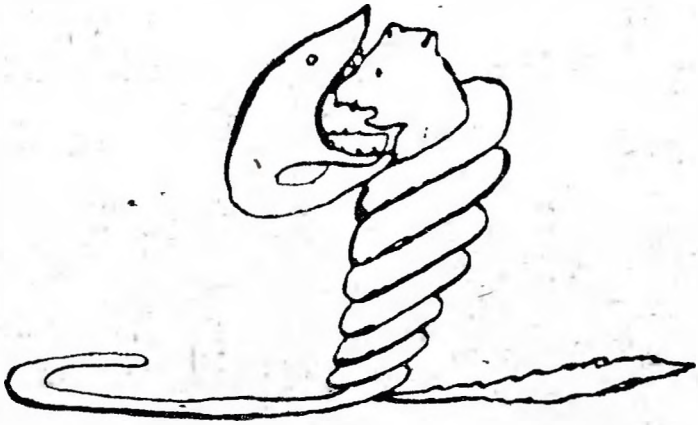

У книжці було сказано: «Удав ковтає свою жертву цілком, не розжовуючи. Після цього він не може поворухнутись і спить півроку, аж поки не перетравить їжу».

Я багато думав про повне пригод життя джунглів і теж намалював кольоровим олівцем свій перший малюнок — малюнок № 1. Ось що я намалював:

Я показав свій твір дорослим і спитав, чи не лякає він їх.

«А чому капелюх має лякати?»— відповіли мені.

Але ж то був не капелюх. То був удав, який проковтнув слона. Тоді я намалював удава в розрізі, щоб дорослим було зрозуміліше. Їм же завжди треба все пояснювати. Оце мій малюнок № 2:

Дорослі порадили мені не малювати більше зміїв ні зовні, ані в розрізі, а краще цікавитись географією, історією, арифметикою і граматикою. Отак і сталося, що в шість років я покинув блискучу кар'єру художника. Зазнавши невдачі з малюнками № 1 і № 2, я зневірився в собі. Дорослі ніколи нічого не розуміють самі, а діти дуже стомлюються весь час пояснювати і тлумачити їм.

Отож довелося мені обрати іншу професію, і я навчився водити літаки. Літав мало не по всьому світу. І географія, правду кажучи, мені дуже пригодилась. Я вмів з першого погляду відрізнити Китай від Арізони. Це дуже корисно, особливо тоді, коли вночі зіб'єшся з курсу.

За свій вік я стрічав багато всяких серйозних людей і мав з ними багато справ. Довго жив серед дорослих. Бачив їх зовсім близько. І від того моя думка про них не стала краща.

Коли мені траплявся дорослий, який, здавалося, мав світлий розум, я цікавився його думкою про свій малюнок № 1, який я назавжди зберіг. Я хотів дізнатися, чи справді ця людина може зрозуміти. Але кожен дорослий завжди відповідав мені: «Це капелюх». Тоді я вже не розмовляв з ним ні про удавів, ні про тропічні ліси, ні про зірки. Я пристосовувався до його розвитку. Говорив з ним про гру в бридж і гольф, про політику і краватки. І дорослий був дуже задоволений, що познайомився з такою розсудливою людиною.

II

Так я жив самотнім життям, і не було нікого, з ким міг би по-справжньому поговорити, аж до аварії, якої я зазнав у Сахарі шість років тому. Щось поламалось у моторі мого літака. Зі мною не було ні механіка, ані пасажирів, і я мав усе зробити сам, хоч ремонт був складний. Це для мене було питання життя або смерті. Питної води я мав од сили на тиждень.

Отож першого вечора я заснув на піску в пустелі за тисячі миль від будь-якого людського житла. Я був ще самотніший, ніж той, хто після корабельної катастрофи опиняється на плоті серед океану. Уявіть же собі, як я здивувався, коли на світанку мене збудив чийсь дивний голосок:

Він сказав:

— Будь ласка... намалюй мені баранця.

— Що?

— Намалюй мені баранця...

Я скочив, наче мене грім ударив. Ретельно протер очі. Пильно подивився навколо. І побачив незвичайного хлопчика, що серйозно розглядав мене. Ось найкращий його портрет, який згодом мені пощастило намалювати. Тільки на моєму малюнку він, звичайно, далеко не такий гарний, як був насправді. Це не моя вина. Коли мені було шість років, дорослі відбили у мене віру в те, що я зможу стати художником, і я нічого не навчився малювати, окрім удавів — зовні і в розрізі.

Отож я круглими від подиву очима дивився на цю появу. Не забувайте, що я був за тисячі миль від будь-якого місця, де жили люди. А тим часом не схоже було, щоб цей хлопчик заблукав або до смерті стомився чи вмирав від голоду, спраги, а чи від страху. По його зовнішності зовсім не можна було сказати, що це дитина, яка загубилася серед пустелі,

за тисячі миль від населених місць. Нарешті мені вернулася мова, і я сказав:

— А... що ти тут робиш?

Тоді він знову попросив тихо і дуже серйозно:

— Будь ласка... намалюй мені баранця...

Таємнича поява так вразила мене, що я не наважився відмовитись. І хоч яким безглуздям це могло видатися тут, за тисячі миль від населених місць, коли на мене чигала смерть, я дістав з кишені аркуш паперу та ручку. Але в ту ж мить згадав, що вчився головним чином географії, історії, арифметики та граматики,— і сказав хлопчикові (трохи навіть сердито), що не вмію малювати. Він одказав:

— Це нічого. Намалюй мені баранця.

Я ніколи в житті не малював баранів і тому відтворив для нього один з двох малюнків, які тільки й умів малювати: удава зовні. Я був дуже вражений, коли хлопчик відповів:

— Ні, ні! Я не хочу слона в удаві! Удав — дуже небезпечний, а слон надто великий. У мене все маленьке. Мені потрібен баранець. Намалюй баранця.

І я намалював.

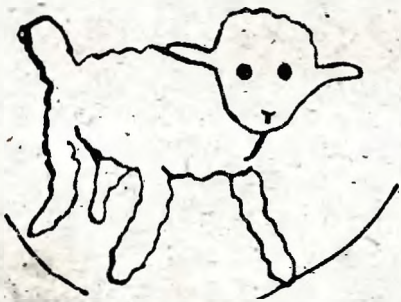

Він подивився пильно та й каже:

— Ні! Цей баранець зовсім кволий. Намалюй іншого.

Я намалював.

Мій друг усміхнувся лагідно й поблажливо:

— Ти ж добре бачиш — це не баранець, а великий баран. У нього роги...

Тоді я намалював ще одного.

Але він забракував і цей малюнок.

— Це надто старий. Я хочу такого баранця, щоб довго жив.

Тоді, втративши терпіння — адже мені треба було якнайскоріше розбирати і лагодити мотор,— я надряпав оцей малюнок:

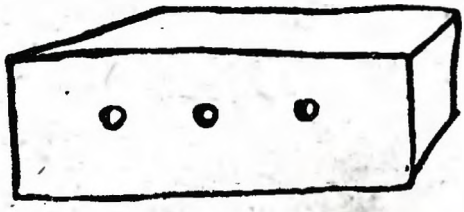

І сказав:

— Ось тобі ящик. А в ньому той баранець, якого ти хочеш.

Я був страшенно здивований, побачивши, як засяяв мій юний суддя:

— Саме такого я й хотів! Як ти гадаєш, багато трави потрібно для цього баранця?

— А хіба що?

— Таж у мене дома все — маленьке...

— Йому, напевне, вистачить. Я дав тобі зовсім маленького баранця.

Хлопчик схилив голову над малюнком:

— Не такий він і маленький... Глянь! Він заснув...

Так я познайомився з маленьким принцом.

III

Минуло чимало часу, поки я зрозумів, звідки він узявся. Маленький принц про все розпитував мене, а моїх питань, здавалося, не чув. Тільки з випадково сказаних слів мені поступово все відкрилося. Так, уперше побачивши мій літак (я не малюватиму літака — для мене це надто складна річ), він запитав:

— Що це за штука?

— Це не штука. Ця річ літає. Це літак. Мій літак.

І я з гордістю пояснив йому, що вмію літати. Тоді він вигукнув:

— Як! Ти впав з неба?

— Так,— скромно відповів я.

— О, це цікаво!

І маленький принц так голосно засміявся, що мене аж зло взяло. Я хочу, щоб до мого лиха ставилися серйозно. Потім він додав:

— Отже, і ти прибув із неба. А з якої планети?

От де розгадка його таємничої появи тут!

— Виходить, ти попав сюди з іншої планети? — різко спитав я.

Але він не відповів. Дивлячись на мій літак, він повільно хитав головою:

— На ньому ти не міг прилетіти здалеку...

І довго про щось думав. Потім вийняв з кишені мого баранця і почав розглядати цей скарб.

Уявляєте собі, як зацікавило мене оте напіввизнання, ота згадка про «інші планети». Я спробував дізнатися більше:

— Звідки ж ти прибув, хлопчику? Де твій дім? Куди ти хочеш доставити мого баранця?

Він замислено помовчав, а тоді сказав:

— Добре, що ти дав мені ящик: уночі баранець там спатиме, це буде його будинок.

— Авжеж. І якщо ти будеш гарним хлопчиком, я дам тобі ще й мотузок, щоб прив'язувати його вдень. І кілок.

Мої слова, здається, неприємно вразили маленького принца.

— Прив'язувати? Яке безглуздя!

— Але ж якщо ти його не прив'яжеш, то він зайде бознакуди і загубиться.

Мій друг знову зайшовся сміхом:

— Та куди ж, по-твоєму, він піде?

— Куди завгодно. Прямо перед собою, куди очі дивляться.

Тоді маленький принц серйозно зауважив:

— Це нічого, у мене там усе дуже маленьке.

І, можливо, трошки сумно додав:

— Якщо йти прямо перед собою, куди очі дивляться, то далеко не зайдеш...

IV

Так я узнав ще одну дуже важливу річ: його рідна планета навряд чи більша ніж будинок!

Це не дуже мене здивувало. Я добре знав, що, крім таких великих планет, як Земля, Юпітер, Марс, Венера, котрим дали імена, є ще сотні інших, і серед них такі маленькі, що їх навіть у телескоп важко помітити. Коли якийсь астроном відкриє таку планету, він дає їй не ім'я, а номер. Називає, скажімо: астероїд 3251.

У мене є серйозні підстави думати, що планета, з якої прилетів маленький принц,— астероїд В-612. Цей астероїд бачили тільки раз — 1909 року, його помітив у телескоп один турецький астроном.

Про своє відкриття астроном доповів тоді, подавши всі докази, на Міжнародному астрономічному конгресі. Але ніхто йому не повірив тільки тому, що він був одягнений по-турецькому. Отакі ті дорослі!

На щастя для астероїда В-612, турецький султан велів своєму народові під страхом смертної кари носити європейське вбрання. 1920 року астроном — тепер уже в елегантному костюмі — знову доповів про своє відкриття. І на цей раз усі з ним погодилися.

Я вам розповів такі деталі про астероїд В-612 і навіть сказав його номер усе через тих же дорослих. Дорослі люблять цифри. Коли розповідаєш їм про свого нового друга, вони ніколи не цікавляться найголовнішим. Ніколи вони не спитають: «А який у нього голос? Які ігри він любить? Чи збирає колекцію метеликів?» Вони питають: «Скільки йому років? Скільки у нього братів? Скільки він важить? Скільки заробляє його батько?» І потім думають, що вже знають людину. Якщо кажеш дорослим: «Я бачив гарний будинок з червоної цегли, на вікнах — герань, а на даху голуби»,— вони не можуть уявити собі його. Їм треба сказати: «Я бачив будинок на сто тисяч франків». Тоді вони вигукують: «Ото краса!»

Отож, коли їм скажеш: «Маленький принц справді існував, доказом цього є те, що він був чарівний, що він сміявся і хотів баранця, а як тобі хочеться мати баранця, то ти існуєш»,— коли їм скажеш так, вони тільки здвигнуть плечима і назвуть тебе дитиною. Але якщо скажеш їм: «Планета, з якої він прилетів,— астероїд В-612»,— це їх переконає, і вони дадуть спокій, не докучатимуть розпитуваннями. Отакі ті дорослі! Не треба на них сердитись. Діти повинні бути дуже поблажливі до дорослих.

Але ми, ті, хто розуміє, що таке життя, ми, певна річ, не зважаємо на цифри. Я залюбки почав би цю повість так, як починають чарівну казку. Я хотів би сказати:

«Був собі маленький принц, який жив на планеті, трошечки більшій за нього самого, і якому дуже потрібен був друг...» Ті, хто розуміє життя, одразу побачили б, що все це щира правда.

Я зовсім не хочу, щоб мою книжку читали задля розваги. Мені стає так боляче, коли я згадую свого маленького друга і розповідаю про нього. Минуло вже шість років відтоді, як він разом із своїм баранцем покинув мене. І я намагаюсь розповісти про нього, щоб не забути його. Це сумно, коли забувають друзів. Не кожен має друга. І я можу стати таким, як дорослі, котрі нічим не цікавляться, окрім цифр. От я ще й тому купив коробку фарб і олівці. Нелегко в моєму віці знову братися до малювання, якщо за все життя тільки й намалював удава зовні і удава в розрізі, та й то в шість років! Я, звичайно, старатимусь якнайкраще передати схожість. Але зовсім не певен, що мені це вдасться. На одному малюнку виходить вдало, на другому — портрет зовсім не схожий. Я трохи помиляюсь і щодо зросту. Ось тут маленький принц надто великий. А он там він занадто маленький. Вагаюся також, згадуючи колір його вбрання. Отож малюю сяк-так, невпевнено. Нарешті, я можу помилитись і в якихось важливіших подробицях. Та ви вже вибачайте. Мій друг ніколи нічого не пояснював. Можливо, думав, що я такий же, як і він. Але я, на жаль, не вмію бачити баранців крізь стіни ящика. Можливо, я трохи схожий на дорослих. Певно, я трохи постарів.

V

Кожного дня я щось узнавав про його планету, про те, як він вирушив звідти в мандри, як подорожував. Він розповідав про це поступово, між іншим. Таким чином на третій день я дізнався про трагедію з баобабами.

Це теж сталося завдяки баранцеві, бо маленький принц, ніби пойнятий тяжким сумнівом, раптом запитав мене:

— Скажи, правда ж, баранці їдять кущі?

— Так, це правда.

— О! Я радий.

Я не зрозумів, чому важливо, щоб баранці їли кущі. Але маленький принц додав:

— Виходить, вони й баобаби їдять?

Я сказав маленькому принцові, що баобаби — не кущі, а величезні, як дзвіниця, дерева, і хоча б він привів навіть цілий табун слонів, вони не з'їдять і одного баобаба.

Почувши про табун слонів, маленький принц засміявся:

— Їх довелося б поставити один на одного...

А тоді розважливо сказав:

— Перш ніж виростуть, баобаби спочатку бувають маленькі.

— Це правда! Але нащо тобі, щоб баранець їв маленькі баобаби?

— Ну як же! — відповів він, ніби мова йшла про щось зовсім очевидне. І мені довелося добре подумати, доки я не зрозумів, у чому річ.

І справді, на планеті маленького принца, як і на всіх інших планетах, росли корисні трави і бур'яни. Отже, там є добре насіння корисних рослин і шкідливе насіння бур'янів. Але ж насіння невидиме. Воно спить, сховане в землі, доки якійсь насінинці не заманеться прокинутись. Тоді вона потягається і спершу несміливо пускає до сонця паросток — чарівну маленьку безневинну травинку. Якщо це редиска або троянда — хай собі росте. А коли це якийсь бур'ян — треба одразу, як тільки розпізнаєш той паросток, вирвати його з корінням. На планеті маленького принца було жахливе насіння... То насіння баобабів. Грунт планети був геть уражений цим насінням. А баобаб — така рослина, що коли розпізнаєш її надто пізно, то вже ніколи не позбудешся. Він захарастить усю планету. Він проб'є її своїм корінням. І якщо планета дуже маленька, а баобабів дуже багато, вони розірвуть її на шматки.

— Є таке правило, — казав мені згодом маленький принц.— Прибрався сам уранці — ретельно прибери і свою планету. Треба виривати баобаби одразу ж, як тільки побачиш, що то не троянди, бо молоді паростки троянд і баобабів майже однакові. Це дуже нудна робота, але й дуже легка.

Одного разу він порадив мені постаратися намалювати якийсь гарний малюнок, щоб усе це добре затямили діти і моєї планети.

— Якщо колись вони подорожуватимуть,— казав він,— це стане їм у пригоді. Інколи якусь свою роботу можна й відкласти, од того нічого не трапиться. Але з баобабом відкладати не можна — буде лихо. Я знав одну планету, на якій жив ледар. Він не звернув уваги на три кущики...

З розповіді маленького принца я намалював цю планету. Я не люблю повчального тону. Але люди так мало знають, якої шкоди завдають баобаби, а небезпека для того, хто попав би на астероїд, від них така велика, що цього разу я роблю виняток і відходжу од своєї стриманості. «Діти! — кажу я.— Стережіться баобабів!» Я хотів попередити моїх друзів про небезпеку, яка давно чигає на них, а вони не знають цього, як не знав раніше я сам,— хотів застерегти їх, і тому так старанно працював над цим малюнком. Моє повчання варте тієї праці. Можливо, ви спитаєте: чому в цій книжці нема ще таких величних малюнків, як цей, з баоба-

бами? Відповідь дуже проста: я пробував їх намалювати, але нічого не вийшло. А коли малював баобаби, мене надихала свідомість того, що це річ невідкладна.

VI

О маленький принце, помалу я зрозумів твоє сумне життя. Довгий час ти мав тільки одну розвагу: милувався заходом сонця. Я дізнався про це вранці четвертого дня, коли ти сказав мені:

— Я дуже люблю захід сонця. Ходімо подивимось на захід сонця.

— Але ж треба почекати...

— Що почекати?

— Почекати, коли сонце заходитиме.

Спочатку ти дуже здивувався, а тоді засміявся сам із себе. І сказав:

— Мені все здається, що я дома!

І справді. Коли в Америці полудень — у Франції сонце вже заходить, це всі знають. І якщо б за хвилину перенестись у Францію, можна було б побачити, як там заходить сонце. На жаль, до Франції аж надто далеко. Але на твоїй маленькій планеті тобі досить було пересунути свій стілець на декілька кроків. І ти бачив захід сонця щоразу, коли тільки хотів...

— Якось в один день я бачив захід сонця сорок три рази!

І трошки згодом ти додав:

— Знаєш... коли стає дуже сумно, приємно подивитись, як заходить сонце...

— Отже, того дня, коли ти бачив захід сонця сорок три рази, тобі було сумно?

Та маленький принц не відповів.

VII

На п'ятий день, знову ж таки завдяки баранцю, мені відкрилася таємниця життя маленького принца. Він спитав несподівано, без ніякого вступу, ніби то було наслідком довгих мовчазних роздумів:

— Якщо баранець їсть кущі, то він їсть і квіти?

— Він їсть усе, що попадеться.

— Навіть квіти з колючками?

— Так. Навіть квіти з колючками.

— А нащо ж ті колючки?

Цього я не знав. Я саме був зайнятий — намагався викрутити в моторі сильно закручений гвинт. Мене дуже непокоїло, що вимушена посадка набирає серйозного характеру,— питної води майже не лишилось, і я вже боявся найгіршого.

— Нащо ж ті колючки?

Якщо маленький принц щось питав, він ніколи не відступав, доки не діставав відповіді. Я розсердився через той гвинт і сказав що попало:

— Колючки ні на що не потрібні, квіти випускають їх просто від злості!

— О!

А потім, трошки помовчавши, кинув якось аж сердито:

— Я тобі не вірю! Квіти слабенькі. Вони простодушні. І підбадьорюють себе. Думають, що з колючками вони страшні...

Я нічого не відповів. У ту хвилину я казав собі: «Якщо цей гвинт і зараз не піддасться, я розіб'ю його молотком». Маленький принц знову перебив мої думки:

— І ти думаєш, що квіти...

— Та ні ж! Ні! Я нічого не думаю! Я відповів тобі що попало. Я зайнятий серйозним ділом!

Він здивовано глянув на мене:

— Серйозним ділом!

Він дивився на мене, на молоток у моїй руці, на чорні від мастила пальці, дивився, як я схилився над річчю, що була, на його думку, дуже потворна.

— Ти говориш, як дорослі!

Мені стало трохи соромно. А він безжально додав:

— Ти все плутаєш... ти геть усе перемішав!

Маленький принц таки справді дуже розсердився. Він труснув головою, і вітер розмаяв його золоте волосся.

— Я знаю одну планету, там живе такий собі добродій з багряним обличчям. Він не понюхав жодної квітки. Ніколи не глянув на зірку. Ніколи нікого не любив. Ніколи не робив нічогісінько, тільки складав цифри. І з ранку до ночі повторював, як оце ти: «Я людина серйозна! Я людина серйозна!» — так і дметься з пихи. Але ж то не людина, то гриб.

— Що?

— Гриб!

Маленький принц аж побілів од гніву.

— Мільйони років у квітів ростуть колючки. І мільйони років баранці все-таки їдять квіти. То невже це не серйозна річ — збагнути, чому вони так намагаються випустити колючки, які їм нічого не дають? Хіба це не важливо, що баранці і квіти воюють між собою? Невже це не серйозніше і не важливіше, ніж рахунки товстуна з багряним обличчям? І коли я знаю квітку, що є тільки одна в світі і росте тільки на моїй планеті, а маленький баранець якогось чудового ранку з'їсть її, не тямлячи навіть, що він накоїв,— це, виходить, теж не має значення!

Він зашарівся, потім озвався знову:

— Якщо ти любиш квітку, що є одна-єдина в світі і тільки на одній з мільйонів і мільйонів зірок, цього досить: ди-

вишся на зорі і почуваєш себе щасливим. І кажеш собі: «Десь там — моя квітка...» А коли баранець її з'їсть, то це все одно, як коли б одразу погасли всі зорі. І це, виходить, не має значення!

Більше він нічого не міг сказати. Він раптом заплакав. Стемніло. Я відклав інструменти. Смішно було думати про молоток, про гвинт, про спрагу та смерть. На цій зорі, на планеті — на моїй планеті Землі — був маленький принц, якого треба заспокоїти! Я взяв його на руки. Гойдав його. Я казав йому:

— Квітці, яку ти любиш, не загрожує ніяка небезпека... Я намалюю твоєму баранцеві оброть... Намалюю для твоєї квітки броню... Я...

Я не дуже тямив, що кажу. Почувався страшенно незграбним. Не знав, як підійти до нього, як привернути його до себе... Вона така таємнича, ця країна сліз.

VIII

Дуже скоро я навчився краще розпізнавати ту квітку. На планеті маленького принца завжди росли прості квіти — у них був тільки один ряд пелюсток, їм потрібно було зовсім мало місця, і вони нікого не турбували. Вранці ті квіти розпускались у траві, а ввечері в'янули. А ця якось проросла із зернятка, занесеного невідомо звідки, і маленький принц пильнував той паросток, не схожий на інші росточки. То міг бути якийсь новий вид баобаба. Проте незабаром кущик перестав рости і зібрався цвісти. Маленький принц, який стежив за величезним пуп'янком, відчував, що ось-ось побачить якесь диво, проте квітка, схована у своїй зеленій кімнатці, ще не була готова — вона все чепурилася. Дбайливо добирала барви. Вона виряджалася поволі, приміряла пелюстку за пелюсткою. Вона не хотіла виходити скуйовджена, як ото мак-самосій. Вона хотіла появитися в усьому сяйві своєї краси. О, то була страшенна кокетка! Отож її таємниче вбирання тривало багато днів. Нарешті одного ранку, саме коли сходило сонце, вона показалась.

Як ретельно вона готувалася, скільки точної праці доклала, а тепер, позіхаючи, мовила:

— Ох, я насилу прокинулась!.. Вибачте... Я ще не зачесана...

Маленький принц не міг стримати свого захоплення:

— Які ви гарні!

— Справді? — тихо мовила квітка у відповідь.— І я народилася разом із сонцем...

Маленький принц догадався, що красуня не занадто скромна, але вона була така зворушливо гарна!

— Здається, пора снідати,— за хвилю додала вона.— Будьте ласкаві, подбайте про мене...

Збентежений маленький принц знайшов поливалку з свіжою водою і полив квітку.

Скоро виявилося, що красуня дуже гордовита й недовірлива, і маленький принц геть замучився з нею. Одного разу, говорячи про свої чотири колючки, вона сказала йому:

— Нехай приходять хоч тигри з пазурами — не страшно!

— На моїй планеті тигрів немає,— заперечив маленький принц.— До того ж тигри не їдять трави.

— Я не трава,— тихо відповіла квітка.

— Вибачте...

— Я зовсім не боюся тигрів, а от протягів не переношу. У вас немає ширми?

«Не переносить протягів... кепсько для рослини,— подумки відзначив маленький принц.— Дуже складно з цією квіткою...»

— Увечері накрийте мене ковпаком. У вас надто холодно. Незатишна планета. Там, звідки я прибула...

І урвала. Її занесло сюди ще зернятком. Вона нічого не могла знати про інші світи. Хотіла так наївно збрехати і викрила себе — знітилася, потім кашлянула два-три рази — хай маленький принц відчує свою вину.

— Де ж та ширма?

— Я хотів піти пошукати її, але ж ви говорили до мене!

Тоді вона закашляла дужче — надумала покарати його муками сумління.

Отож незабаром у маленького принца, хоч він і любив чудову квітку, прокинулися сумніви. Слова, що не мали ніякої ваги, він узяв близько до серця і відчув себе дуже нещасливим.

— Мені не треба було її слухати,— довірливо сказав він мені одного разу.— Ніколи не треба слухати квітів. Треба дивитися на них і дихати їхніми пахощами. Моя квітка сповнила пахощами всю мою планету, а я не вмів тішитися нею. Ота розмова про тигрячі пазурі мала б зворушити мене, а я розсердився...

І ще він признався:

— Тоді я ще нічого не розумів! Треба було судити про все по її вчинках, а не словах. Вона дала мені свої пахощі, осяяла мене. Я не повинен був тікати! За тими наївними хитрощами я мав би вгадати ніжність. У квітів так багато суперечностей! Але я був надто молодий, щоб уміти любити.

IX

Мені здається, що він утік з перелітними птахами. Вранці того дня старанно прибрав свою планету. Ретельно прочистив діючі вулкани. Він мав два діючих вулкани. На них було дуже зручно розігрівати сніданок. І ще у нього був один погаслий вулкан. Але, як він казав, хто знає, що може тра-

питись! Отож він прочистив і згаслий вулкан. Добре прочищені вулкани горять рівно і тихо, без вивержень. Виверження вулкана — це ніби пожежа в димарі, коли там горить сажа. На Землі, ясна річ, вулканів не прочистиш — для цього ми надто малі. Тому вони й завдають нам стільки прикрощів.

Пойнятий смутком, маленький принц вирвав також останні паростки баобабів. Він думав, що ніколи більше не повернеться. Але вся ця звична робота того ранку була йому надзвичайно приємна. А коли востаннє полив чудову квітку і зібрався накрити її ковпаком, він мало не заплакав.

— Прощайте,— сказав квітці маленький принц.

Та вона не відповіла.

— Прощайте,— повторив він.

Вона кашлянула. Але не від простуди.

— Я була дурна,— озвалася нарешті квітка.— Вибач мені. І постарайся бути щасливим.

Маленький принц був дуже здивований, що вона не дорікала йому. Стояв збентежений, із скляним ковпаком у руках. Не розумів, звідки ця тиха ніжність.

— Ну, звісно, я люблю тебе, — мовила квітка.— Ти не знав цього, то моя вина. Але це не має ніякого значення. Ти був такий же дурненький, як і я. Постарайся бути щасливим... Залиш цей ковпак. Він мені вже не потрібен.

— А вітер...

— Я не так і застуджена... Нічна прохолода буде мені корисна. Я ж квітка.

— А звірі...

— Треба стерпіти, коли появиться дві-три гусениці,— я ж хочу познайомитися з метеликами. Здається, вони такі гарні. Та й хто ж мене провідуватиме? Ти будеш далеко. А великих звірів я не боюсь. У мене теж є пазурі.

І вона простодушно показала свої чотири колючки. Потім додала:

— Не тягни, це мене дратує! Ти ж надумав іти. Вирушай.

Бо не хотіла, щоб маленький принц бачив, як вона плаче. То була така горда квітка...

X

Планета маленького принца була поблизу астероїдів 325, 326, 327, 328, 329 і 330. Отож він і почав з того, що відвідав їх,— треба ж було чимось зайнятися й чомусь навчитися.

На першому астероїді жив один король. Убраний у пурпур і горностай, він сидів на троні — зовсім простому, а проте величному.

— А, ось і підданий! — вигукнув король, побачивши маленького принца.

«Як він може мене пізнати? — подумки спитав себе маленький принц.— Він же ніколи не бачив мене».

Він не знав, що світ для королів дуже спрощений. Для них усі люди — піддані.

— Підійди, щоб я тебе краще бачив,— сказав король, страшенно гордий, що нарешті може бути над кимось королем.

Маленький принц озирнувся, шукаючи, де б сісти, але всю планету покрила пишна горностаєва мантія. Мусив стояти і, стоячи, позіхнув з утоми.

— Етикет не дозволяє позіхати в присутності монарха,— сказав король.— Я забороняю тобі позіхати.

— Не можу стриматись,— відповів маленький принц, страшенно зніяковівши.— Я довго був у дорозі і не спав...

— Ну, тоді наказую тобі позіхати,— мовив йому король.— Я багато років не бачив, щоб хто позіхав. Це мені цікаво. Ну, позіхай ще! Це мій наказ.

— Це мене лякає... більше не можу...— відказав маленький принц і весь почервонів.

— Гм... Гм... Тоді..— мовив король,— тоді наказую тобі то позіхати, то...

Король трохи заплутався і, здавалось, аж розсердився. Адже для короля було головне — щоб поважали його авторитет. Він не терпів непокори. Це був абсолютний монарх. Але він був дуже добрий і тому давав розумні накази.

«Якщо б я,— звичайно казав він,— якщо б я звелів своєму генералові обернутися на морського птаха і генерал не виконав би наказу, то це була б не його вина. Винен був би я».

— Можна мені сісти? — несміливо поцікавився маленький принц.

— Наказую тобі сісти! — відповів король і велично підібрав полу своєї горностаєвої мантії.

Одне дивувало маленького принца. Планета була зовсім маленька. Чим же міг король тут правити?

— Вибачте, ваша величність,— озвався він,— дозвольте запитати...

— Наказую: питай! — поспіхом мовив король.

— Ваша величність... чим ви правите?

— Усім,— дуже просто відповів король.

— Усім?

Король скромним жестом показав на свою планету й на інші і на зірки.

— І всім цим ви правите? — перепитав маленький принц.

— Усім,— одказав король.

Бо він був не тільки абсолютний монарх, а й володар всесвіту.

— І зорі скоряються вам?

— Ну певно,— потвердив король.— Зорі негайно виконують мої накази. Я не терплю непокори.

Така могутність викликала захоплення у маленького принца. От би йому таку владу, тоді б він зміг милуватися заходом сонця не сорок чотири рази на день, а сімдесят два, або навіть сто чи двісті разів, і ніколи не пересуваючи стільця! Згадавши свою покинуту маленьку планету, він трохи засумував і наважився попросити короля:

— Мені хотілося б подивитись, як заходить сонце... Зробіть ласку... Накажіть сонцю заходити...

— Якщо б я звелів своєму генералові літати, як метелик, з квітки на квітку, або написати трагедію, або обернутися на морського птаха і генерал не виконав би наказу, то хто був би в тому винен — він чи я?

— Ви, ваша величність, — твердо відповів маленький принц.

— Точно,— згодився король.— Від кожного треба вимагати тільки те, що він може зробити. Основою влади має бути передусім розум. Якщо ти накажеш своєму народові кинутись у море, він зробить революцію. Я маю право вимагати покори, бо мої накази розумні.

— А як же мій захід сонця? — нагадав маленький принц, який, спитавши про щось, ніколи не відступав, доки не діставав відповіді.

— Буде тобі й захід сонця. Я зажадаю, щоб воно зайшло. Але в своїй мудрості правителя почекаю, коли будуть сприятливі умови.

— А коли це буде? — поцікавився маленький принц.

— Гм... гм...— відповів король, спочатку заглянувши у товстий календар.— Це буде... гм, гм... сьогодні це буде о сьомій годині сорок хвилин вечора. І тоді ти побачиш, як точно виконуються мої накази.

Маленький принц позіхнув. Шкода, що тут не завжди можна побачити захід сонця. І потім уже він трохи нудьгував.

— Мені більше тут нічого робити,— сказав він королю.— Пора в дорогу.

— Залишся! — мовив король, дуже гордий з того, що в нього є підданий.— Залишся, я призначу тебе міністром.

— Міністром чого?

— Міністром... міністром юстиції.

— Але ж тут нікого судити!

— Це невідомо,— заперечив король.— Я ще не все своє королівство оглянув. Я дуже старий, для карети нема в мене місця, а ходити пішки стомлююсь.

Маленький принц нахилився і ще раз глянув на другий бік планети.

— О! Я вже подивився! — вигукнув він.— Там більше нікого немає.

— Тоді судитимеш самого себе,— відповів король.— Це важче. Себе судити набагато важче, ніж інших. Якщо ти зможеш правильно судити самого себе, то ти справді мудрий.

— Сам себе я хоч де можу судити,— сказав маленький принц.— Нема чого мені тут жити.

— Гм... гм...— замислився король.— Здається, на моїй планеті десь є старий пацюк. Уночі я його чую. Ти зможеш судити цього старого пацюка. Час від часу будеш засуджувати його до смерті. Таким чином від тебе залежатиме його життя. Але щоразу ти даватимеш йому помилування, щоб зберегти його. Він же у нас один.

— Не люблю я засуджувати до смерті,— сказав маленький принц.— І мені вже пора йти.

— Ні,— заперечив король.

Маленький принц, хоч він уже й зібрався в дорогу, зовсім не хотів засмучувати старого монарха.

— Якщо ви, ваша величність, хотіли б, щоб вашу волю точно виконували, ви могли б дати мені розумний наказ. Веліти, наприклад, не гаючи ні хвилини, вирушити в дорогу. Мені здається, умови для цього сприятливі...

Король нічого не відповів, маленький принц трохи повагався, потім зітхнув і пішов собі.

— Призначаю тебе своїм послом! — квапливо гукнув король.

І вигляд у нього був надзвичайно владний.

«Дивні люди ці дорослі», — подумав маленький принц, мандруючи далі.

XI

На другій планеті жив честолюбець.

— А-а, ось і шанувальник прибув! — скрикнув він, ще здалеку помітивши маленького принца.

Адже для тих усі інші — їхні шанувальники.

— Добридень, — сказав маленький принц.— Який смішний у вас капелюх.

— Це для вітання,— пояснив честолюбець.— Щоб кланятися, коли мене вітають. На жаль, сюди ніхто ніколи не приходить.

— Он як? — сказав маленький принц, нічого не зрозумівши.

— Поплещи в долоні,— порадив йому честолюбець.

Маленький принц поплескав у долоні. Честолюбець, трохи піднявши капелюха, поштиво вклонився.

«Тут цікавіше, ніж у короля», — подумав маленький принц. І знов почав плескати в долоні. А честолюбець, піднімаючи свого капелюха, знову кланявся.

Через п'ять хвилин ця одноманітна гра стомила маленького принца.

— А що треба зробити, щоб капелюх упав? — спитав він.

Але честолюбець не почув. Пихаті люди не чують нічого, крім похвали.

— Ти справді дуже шануєш мене?— питав він маленького принца.

— А що значить — шанувати?

— Шанувати — значить визнавати, що я найвродливіший, найкраще одягнутий, найбагатший і найрозумніший на планеті.

— Але ж на твоїй планеті ти один!

— Зроби мені ласку, все одно шануй мене!

— Я шаную,— сказав маленький принц, легенько стенувши плечима,— та яка тобі від того користь?

І він утік од честолюбця.

«Ці дорослі — таки дуже дивні люди»,— простодушно подумав він, мандруючи далі.

XII

На наступній планеті жив пияк. Маленький принц був там зовсім недовго, а все одно його огорнув глибокий сум. Пияк мовчки сидів перед справжньою колекцією пляшок — порожніх і повних.

— Що ти тут робиш?— поцікавився маленький принц.

— П'ю,— понуро відповів пияк.

— Нащо ти п'єш? — спитав маленький принц.

— Щоб забути,— відказав пияк.

— Що забути? — допитувався маленький принц, якому вже стало шкода пияка.

— Забути, що мені соромно,— признався пияк, похнюпившись.

— Чого ж тобі соромно? — спитав маленький принц, який дуже хотів допомогти йому.

— Соромно, що п'ю!— закінчив пияк і остаточно замовк.

А маленький принц, спантеличений, пішов собі.

«Ці дорослі, без сумніву, дуже, дуже дивні люди»,— думав він, мандруючи далі.

XIII

Четверта планета належала бізнесменові. Цей чоловік був так зайнятий, що коли прийшов маленький принц, він навіть голови не підвів.

— Добрий день,— сказав маленький принц.— У вас погасла сигарета.

— Три і два — п'ять. П'ять і сім — дванадцять. Дванадцять і три — п'ятнадцять. Добрий день. П'ятнадцять і сім— двадцять два. Двадцять два і шість — двадцять вісім. Немає часу прикурити. Двадцять шість і п'ять — тридцять один.

Ху! Отже, разом п'ятсот один мільйон шістсот двадцять дві тисячі сімсот тридцять один.

— П'ятсот мільйонів чого?

— Га? Ти ще тут? П'ятсот мільйонів... я вже не знаю чого... У мене стільки роботи? Я людина серйозна, мені нема коли розважатися теревенями! Два і п'ять — сім...

— П'ятсот мільйонів чого? — повторив маленький принц, який ніколи, спитавши про щось, не відступав, доки не діставав відповіді.

Бізнесмен підвів голову:

— За п'ятдесят чотири роки, що я живу на цій планеті, було тільки три випадки, коли мене щось турбувало. Перший раз це сталося двадцять два роки тому — сюди бозна-звідки залетів хрущ. Він так жахливо гудів, що я зробив чотири помилки в підрахунках. Другого разу — одинадцять років тому — в мене був приступ ревматизму. Мало фізичних вправ. Мені нема коли тинятися. Я людина серйозна. Третій раз... оце зараз! Отже, я казав, п'ятсот один мільйон!..

— Чого?

Бізнесмен зрозумів, що йому не дадуть спокою.

— Отих маленьких штучок, які інколи можна побачити в повітрі.

— Що ж то — мухи?

— Та ні, такі маленькі, блискучі.

— Бджоли?

— Та ні ж. Маленькі золоті штучки, які викликають мрії у ледарів. Але я людина серйозна. Мені нема коли мріяти.

— А-а! Це зірки?

— Так, так... Зірки.

— П'ятсот мільйонів зірок — що ж ти з ними робиш?

— П'ятсот один мільйон шістсот двадцять дві тисячі сімсот тридцять одна. Я людина серйозна, я люблю точність.

— То що ж ти робиш з тими зірками?

— Що роблю?

— Так.

— Нічого. Я ними володію.

— Володієш зірками?

— Так.

— Але я вже бачив короля, який...

— Королі нічим не володіють. Вони тільки правлять. Це велика різниця.

— А навіщо тобі володіти зірками?

— Щоб бути багатим.

— А нащо бути багатим?

— Щоб купувати нові зірки, якщо їх хтось відкриє.

«Цей,— подумав маленький принц,— міркує майже так, як той пияк».

Одначе розпитував далі:

— Як можна володіти зірками?

— А чиї вони, зірки? — буркотливо запитав бізнесмен.

— Не знаю. Нічиї.

— Отже, вони мої, бо я перший про це подумав.

— І цього досить?

— Ну, певно. Коли ти знаходиш десь діамант, який нікому не належить, то він твій. Коли ти знаходиш десь острів, який нікому не належить, то він твій. Коли в тебе першого виникає якась ідея, ти береш на неї патент: вона твоя. Я володію зірками тому, що до мене ніхто не додумався ними заволодіти.

— Оце правда,— сказав маленький принц.— І що ж ти з ними робиш?

— Завідую ними,— відповів бізнесмен.— Лічу їх і перелічую. Це важко. Але я людина серйозна.

Це ще не вдовольнило маленького принца.

— Якщо у мене є шовкова хустина, я можу пов'язати її на шию і взяти з собою,— сказав він.— Якщо у мене є квітка, я можу її зірвати і взяти з собою. А ти ж не можеш забрати зірок?

— Ні, зате можу покласти їх у банк.

— Як це розуміти?

— А так: я пишу на папірці, скільки у мене зірок. Потім кладу той папірець у шухляду і замикаю її на ключ.

— І все?

— Цього досить.

«Цікаво! — подумав маленький принц.— І навіть поетично. Але це не дуже серйозно!»

Маленький принц по-своєму розумів, що таке серйозні речі,— зовсім не так, як дорослі.

— У мене,— сказав він,— є квітка, я щоранку її поливаю. У мене є три вулкани, я щотижня їх прочищаю. Усі прочищаю — і діючі, і той, що погас. Хто знає, як воно буде. І моїм вулканам, і моїй квітці корисно, що я ними володію. А зіркам од тебе нема ніякої користі...

Бізнесмен відкрив рота, але так і не знайшов, що відповісти, і маленький принц пішов собі.

«Ці дорослі таки незвичайні люди»,— простодушно думав він, мандруючи далі.

XIV

П'ята планета була дуже цікава. З усіх вона була найменша. На ній якраз вистачало місця для ліхтаря і ліхтарника. Маленький принц ніяк не міг зрозуміти, навіщо серед неба, на планетці, де нема ні будинку, ні населення, потрібні ліхтар і ліхтарник. Одначе він сказав про себе:

«Можливо, цей чоловік тут і недоречний. А проте він не так недоречний, як король, честолюбець, бізнесмен і пияк. В його роботі принаймні є сенс. Коли він засвічує свій

ліхтар — то ніби народжується ще одна зірка або квітка. Коли гасить ліхтар — то присипляє ту зірку чи квітку. Дуже гарне заняття. Це справді корисно, бо красиво».

І, наблизившись до планети, він шанобливо вклонився ліхтарникові:

— Добрий день. Навіщо ти оце зараз погасив свій ліхтар?

— Такий наказ,— відповів ліхтарник.— Добрий день.

— А що то за наказ?

— Щоб я гасив свій ліхтар. Добрий вечір.

І він знову його засвітив.

А нащо ти знову його засвітив?

— Такий наказ,— відповів ліхтарник.

— Не розумію,— мовив маленький принц.

— Тут нічого розуміти,— сказав ліхтарник. Наказ є наказ. Добрий день.

І погасив ліхтар.

Потім картатою червоною хустиною витер з лиця піт і сказав:

— Жахлива у мене робота. Колись у цьому був сенс. Вранці я гасив ліхтар, а ввечері світив. Решту дня я міг відпочивати, а решту ночі — спати...

— А потім наказ перемінився?

— Наказ не перемінився,— сказав ліхтарник.— У тому й лихо! Планета з кожним роком обертається швидше й швидше, а наказ лишився той самий.

— А як же тепер? — спитав маленький принц.

— Тепер планета повністю обертається за одну хвилину, і я не маю ні секунди відпочинку. Щохвилини я засвічую ліхтар і гашу.

— От цікаво! День у тебе триває одну хвилину!

— Нічого цікавого,— сказав ліхтарник.— Уже місяць як ми з тобою розмовляємо.

— Місяць?!

— Так. Тридцять хвилин. Тридцять днів. Добрий вечір.

І він знову засвітив ліхтар.

Маленький принц подивився на ліхтарника — йому подобався цей чоловік, який так вірно виконував наказ. Маленький принц згадав, як колись, переставляючи свій стілець, він шукав місце, звідки було б видно захід сонця. І йому захотілося допомогти приятелеві:

— Слухай... я знаю, як зробити, щоб ти відпочивав, коли тільки захочеш...

— Я весь час хочу,— зітхнув ліхтарник.

Бо людина може бути водночас і вірна обов'язку і ледача.

І маленький принц вів далі:

— Твоя планетка така крихітна, що ступиш три кроки і вже обійдеш її. Досить тобі йти не поспішаючи, і ти весь час будеш на сонці. Коли надумаєш відпочити,— починай ходити... і день триватиме доти, доки тобі схочеться.

— Ну, це мало що дає,— сказав ліхтарник.— Найбільше в світі я люблю спати.

— Тоді кепсько,— поспівчував маленький принц.

— Кепсько,— згодився ліхтарник.— Добрий день.

І погасив ліхтар.

«Цього чоловіка,— сказав собі маленький принц, уже мандруючи далі,— цього чоловіка зневажали б усі інші — і король, і честолюбець, і пияк, і бізнесмен. А тим часом тільки він, здається мені, не смішний. Мабуть, тому, що він не думає про себе».

Маленький принц зітхнув із жалем:

«Він єдиний, хто міг би стати моїм другом. Але його планета надто маленька. На двох там немає місця...»

Він не наважувався признатися собі, що жалкував за цією благословенною планетою головним чином тому, що на ній за двадцять чотири години можна було тисячу чотириста сорок разів бачити захід сонця!

XV

Шоста планета була в десять разів більша за попередню. На ній жив дідуган, який писав товстенні книги.

— Ти ба! — вигукнув він, помітивши маленького принца.— Мандрівник!

Маленький принц сів на стіл і перевів дух. Він уже стільки промандрував!

— Відкіля ти прибув? — запитав його дідуган.

— Що це за товста книга? — поцікавився маленький принц.— Що ви тут робите?

— Я — географ,— відповів дідуган.

— Що таке географ?

— Це вчений, який знає, де розташовані моря, ріки, міста, гори й пустелі.

— Дуже цікаво! — сказав маленький принц. — Оце вже справжня професія! — І він обвів поглядом планету географа. Ще ніколи маленький принц не бачив такої величної планети.

— Ваша планета дуже гарна. А океани тут є?

— Цього я не можу знати,— сказав географ.

— А-а! — розчаровано протягнув маленький принц.— А гори?

— Цього я не можу знати,— відповів географ.

— А міста, і ріки, й пустелі?

— Цього я теж не можу знати,— мовив географ.

— Але ж ви географ!

— Саме так,— сказав дідуган.— Я географ, а не мандрівник. У мене зовсім немає мандрівників. Не географи ж ведуть облік міст, рік, гір, морів, океанів і пустель. Географ — надто поважна особа, щоб тинятися по світу. Він не виходить із свого кабінету. Але він приймає у себе мандрівників.

Розпитує їх, записує їхні спогади. І якщо спогади когось із них зацікавлять географа, він з'ясовує, чи порядна людина цей мандрівник.

— Навіщо?

— Бо мандрівник, який бреше, викликав би справжню катастрофу в географічних книгах. Так само, як і той мандрівник, що забагато п'є.

— Чому?

— Бо у п'яниць двоїться в очах. І там, де стоїть одна гора, такий географ позначив би дві.

— Я знаю одного такого,— сказав маленький принц.— З нього був би поганий мандрівник.

— Можливо. Отож, коли виявиться, що мандрівник — людина порядна, тоді перевіряють його відкриття.

— Ідуть дивитися?

— Ні. Це надто складно. Вимагають, щоб мандрівник дав докази. Якщо йдеться про те, що мандрівник відкрив, наприклад, велику гору, він має принести з неї велике каміння.

Раптом географ захвилювався:

— Але ж ти й сам прибув здалеку? Ти мандрівник! Опиши мені свою планету!

І географ розкрив книгу записів, підстругав олівець. Розповіді мандрівників спочатку записують олівцем. Потім ждуть, коли мандрівник подасть докази, тоді вже його розповіді можна записати чорнилом.

— Ну, прошу,— сказав географ.

— О, в мене там не дуже цікаво,— мовив маленький принц,— усе маленьке. У мене є три вулкани. Два діють, а один погас. Але хто знає,— все може бути.

— Все може бути,— потвердив географ.

— І ще у мене є квітка.

— Квітів ми не записуємо,— сказав географ.

— Чому?! Це ж найкрасивіше, що є на світі!

— Тому, що квіти ефемерні.

— Що означає — «ефемерні»?

— Книги з географії — найцінніші серед усіх книг,— сказав географ.— Вони ніколи не старіють. Дуже рідко трапляється, щоб гора зрушила з місця. Дуже рідко буває, щоб океан спорожнів. Ми пишемо про те, що вічне.

— Але згаслий вулкан може прокинутись,— перебив маленький принц.— А що таке «ефемерний»?

— Погаслі ті вулкани, чи вони діють — нам це байдуже,— сказав географ.— Для нас має значення гора. Вона не міняється.

— А що означає «ефемерний»? — повторив маленький принц, який, спитавши про щось, ніколи не відступав, доки не діставав відповіді.

— Ефемерне — це недовговічне, те, що скоро зникає.

— І моя квітка скоро зникне?

— Ну звісно.

«Моя квітка недовговічна,— сказав до себе маленький принц,— їй нічим боронитись, окрім тих чотирьох колючок. А я залишив її вдома зовсім одну!»

Це вперше його взяв жаль. Але він знову набрався духу і спитав:

— Де ви порадите мені побувати?

— Відвідай планету Земля,— відповів географ.— У неї гарна репутація...

І маленький принц вирушив у дорогу, думаючи про свою квітку.

XVI

Отже, сьомою планетою була Земля.

Земля — планета непроста! На ній сто одинадцять королів (включаючи, звісно, і негритянських), сім тисяч географів, дев'ятсот тисяч бізнесменів, сім з половиною мільйонів пияків, триста одинадцять мільйонів честолюбців, тобто близько двох мільярдів дорослих людей.

Щоб дати вам уявлення про розміри Землі, скажу, що до винайдення електрики на всіх шістьох континентах доводилось держати цілу армію — чотириста шістдесят дві тисячі п'ятсот одинадцять чоловік — ліхтарників.

З деякої відстані то було чудове видовисько. Дії цієї армії були чіткі, як у балеті. Починали ліхтарники Нової Зеландії і Австралії. Засвітивши свої вогні, вони йшли спати. Тоді виступали ліхтарники Китаю і Сибіру. Виконавши свою партію, вони зникали за кулісами. Потім надходила черга ліхтарників у Росії та Індії. Далі — в Африці і Європі. За ними — у Південній Америці. А тоді в Північній Америці. І всі вони дотримувались того порядку виходу на сцену й ніколи не помилялися. То було грандіозно.

Тільки тому ліхтарникові, що запалював єдиний ліхтар на Північному полюсі, та ще його співбратові коло єдиного ліхтаря на Південному полюсі — тільки цим двом жилося легко й безтурботно: вони працювали двічі на рік.

XVII

Коли хочеться сказати щось дотепне, трапляється, іноді трошки й прибрешеш. Розповідаючи про ліхтарників, я не дуже дотримувався правди. Боюся, що в тих, хто не знає нашої планети, від цього може скластися помилкова думка про неї. Люди займають на Землі дуже мало місця. Якщо б два мільярди її мешканців зійшлися й стали тісно один біля одного, як на мітингу, вони легко вмістилися б на площі двадцять миль довжиною і двадцять шириною. Все людство

можна було б звалити в купу на найменшому острівці в Тихому океані.

Дорослі, певна річ, вам не повірять. Вони думають, що займають багато місця. Їм, як баобабам, здається, що вони великі й важні. А ви порадьте їм підрахувати. Вони страшенно люблять цифри, і їм це сподобається. Але ви не тратьте часу на цю нудну роботу. Це ні до чого. Ви й так мені вірите.

Отже, опинившись на Землі, маленький принц дуже здивувався, не побачивши жодної живої душі. Він уже злякався, що помилково попав на якусь іншу планету, коли це в піску ворухнулося якесь кільце такого кольору, наче місяць.

— Добрий вечір,— сказав на всякий випадок маленький принц.

— Добрий вечір,— відповіла змія.

— На яку це планету я попав? — запитав маленький принц.

— На Землю,— відказала змія.— В Африку.

— А-а!.. Виходить, на Землі нікого нема?

— Це пустеля. В пустелях ніхто не живе. Земля велика,— мовила змія.

Маленький принц сів на камінь і звів очі до неба.

— От цікаво — для чого зірки світяться,— мовив він.— Певно, для того, щоб кожен зміг колись відшукати свою зірку. Дивись, он моя планета. Вона якраз над нами... Але як далеко до неї!

— Гарна планета,— озвалася змія.— А чого ти прибув сюди?

— Я посварився з однією квіткою,— зітхнув маленький принц.

— А-а,— сказала змія.

І вони замовкли.

— Де ж люди? — нарешті знову заговорив маленький принц.— У пустелі трохи одиноко...

— З людьми теж одиноко,— мовила змія.

Маленький принц пильно подивився на неї.

— Дивна ти істота,— сказав він.— Тонша ніж палець...

— Зате сили у мене більше, як у пальці короля,— зауважила змія.

Маленький принц усміхнувся.

— Не така вже ти сильна... У тебе навіть лап немає... Ти не можеш мандрувати.

— Я можу занести тебе далі, ніж будь-який корабель,— сказала змія.

І обвила біля кісточки ногу маленького принца, мов золотий браслет.

— Торкнувшись когось, я повертаю його землі, з якої він вийшов,— сказала ще вона.— Але ти невинний і прибув із зірки...

Маленький принц нічого не відповів.

— Мені шкода тебе, ти такий слабий на цій кам'яній Землі. Я можу тобі допомогти, якщо ти дуже шкодуєш за своєю планетою. Я можу...

— О! Я чудово зрозумів,— озвався маленький принц,— але чого ти весь час говориш загадками?

— Я розв'язую всі загадки,— сказала змія.

І вони замовкли.

XVIII

Маленький принц перейшов пустелю і нікого не зустрів, тільки одну квітку. Маленьку непримітну квітку з трьома пелюстками.

— Добрий день,— сказав маленький принц.

— Добрий день,— відповіла квітка.

— А де люди? — чемно спитав маленький принц.

Одного разу квітка бачила, як повз неї пройшов караван.

— Люди? Їх, здається, тільки шестеро чи семеро. Я бачила їх багато років тому. Але хто його знає, де їх шукати. Їх носить вітром. У них нема коріння, це дуже незручно.

— Прощай,— мовив маленький принц.

— Прощай,— сказала квітка.

XIX

Маленький принц піднявся на високу гору. Єдині гори, які він доти знав, то були три вулкани, що сягали йому до колін. Згаслий вулкан був у нього за табурет. Отож маленький принц подумав: «З такої високої гори я зразу побачу всю планету і всіх людей...» Але побачив тільки гострі шпилі скель.

— Добрий день,— сказав він на всякий випадок.

— Добрий день... добрий день... добрий день...— відгукнулася луна.

— Хто ви? — спитав маленький принц.

— Хто ви... хто ви... хто ви...— озвалася луна.

— Будьте моїми друзями,— сказав він,— я зовсім один.

— Зовсім один... зовсім один... зовсім один...— відповіла луна.

«Яка дивна планета! — подумав тоді маленький принц.— Зовсім суха, уся в гострих шпичках, солона. А людям не вистачає уяви. Вони тільки повторюють те, що їм кажуть... Квітка, яка була у мене дома, завжди говорила перша».

XX

Але сталося так, що після довгих блукань, пройшовши через піски, скелі і сніги, маленький принц, нарешті, знайшов дорогу. А всі дороги ведуть до людей.

— Добрий день,— сказав він.

То був сад, повний квітучих троянд.

— Добрий день,— відповіли троянди.

Маленький принц подивився на них. Усі вони були схожі на його квітку.

— Хто ви? — вражений, спитав він.

— Ми — троянди,— сказали квіти.

— А-а!..— мовив маленький принц.

І відчув себе дуже нещасним. Його квітка розповідала йому, що вона одна така в усьому світі. А ось тут було п'ять тисяч таких же квіток, в одному тільки саду!

«Їй було б дуже прикро, якби вона побачила це! — подумав маленький принц.— Вона б страшенно розкашлялась і вдала, що вмирає, аби тільки не стати смішною. А я мусив би прикидатись, ніби доглядаю її, бо інакше, щоб принизити й мене, вона справді могла б умерти...»

А потім він ще сказав собі: «Я думав, що маю таке багатство — єдину в світі квітку, а то звичайнісінька троянда. Проста троянда і три вулкани, які сягають мені до колін і з яких один погас, можливо, назавжди — цього замало, щоб бути великим принцом...» І, повалившись на траву, він заплакав.

XXI

Отоді й заявився лис.

— Добрий день,— сказав лис.

— Добрий день,— чемно відповів маленький принц і озирнувся, проте нікого не побачив.

— Я тут,— пролунав голос,— під яблунею.

— Хто ти? — спитав маленький принц.— Ти такий гарний...

— Я — лис,— сказав той.

— Пограйся зо мною,— попросив маленький принц.— Мені так сумно...

— Я не можу з тобою гратися,— відказав лис.— Я не приручений.

— О! Вибач,— мовив маленький принц.

І, подумавши, додав:

— А що означає «приручити»?

— Ти нетутешній,— сказав лис.— Що ти шукаєш?

— Я шукаю людей,— відповів маленький принц.— А що означає «приручити»?

— Люди,— сказав лис,— мають рушниці і ходять на по-

лювання. Це так ускладнює життя! І ще вони розводять курей. Це єдина користь од них. Ти шукаєш курей?

— Ні,— мовив маленький принц.— Я шукаю друзів. А що означає «приручити»?

— Це давно забуте поняття,— сказав лис.— Воно означає привернути до себе...

— Привернути до себе?

— Ну певно,— сказав лис.— Ти для мене поки що тільки маленький хлопчик, такий же, як сто тисяч інших. І ти мені не потрібен. І я тобі не потрібен. Я для тебе тільки лис, такий же, як сто тисяч інших лисів. Але якщо ти мене приручиш, ми станемо потрібні один одному. Ти будеш для мене єдиний у цілому світі. І я буду для тебе єдиний у цілому світі...

— Я вже трохи розумію,— озвався маленький принц.— Є одна троянда... здається, вона приручила мене...

— Можливо,— сказав лис.— На Землі чого тільки не побачиш...

— О, це не на Землі,— заперечив маленький принц.

Лис, здавалося, страшенно здивувався:

— На іншій планеті?

— Так.

— А на тій планеті є мисливці?

— Ні.

— Ну, це цікаво! А кури є?

— Ні!

— Нема нічого досконалого на світі! — зітхнув лис.

А потім він знову повернувся до того ж:

— Моє життя одноманітне. Я полюю на курей, а люди полюють на мене. Усі кури однакові. І люди всі однакові. І мені трохи нудно. Але якщо ти мене приручиш, моє життя

буде ніби сонцем осяяне. Я знатиму твою ходу і розрізнятиму її серед усіх інших. Почувши чиїсь кроки, я ховаюся в нору. Твоя же хода, як музика, викличе мене з нори. А потім — дивись! Бачиш, он там, на полях, достигають хліба? Я не їм хліба. Мені зерно ні до чого. Лани хлібів не ваблять мене. І це сумно! Але в тебе волосся наче золоте. І це буде чудово, якщо ти мене приручиш! Золоті хліба нагадуватимуть мені тебе. І я полюблю шелест хлібів під подихом вітру...

Лис замовк і довго дивився на маленького принца.

— Будь ласка... приручи мене! — попросив знову.

— Я б з радістю,— відповів маленький принц,— але в мене мало часу. Мені ще треба знайти друзів і узнати багато різних речей.

— Узнати можна тільки те, що приручиш,— сказав лис.— У людей вже немає часу щось узнавати. Вони купують речі готовими у торговців. Але ж немає таких торговців, що продавали б друзів, і тому люди вже не мають друзів. Як хочеш мати друга — приручи мене!

— А що для цього треба робити? — спитав маленький принц.

— Треба бути дуже терплячим,— відповів лис.— Спочатку ти сядеш трохи далі від мене на траву, ось так. Я краєм ока поглядатиму на тебе, дивитимусь, а ти нічого не казатимеш. Мова — це джерело непорозуміння. Але кожен день ти сідатимеш трохи ближче...

На другий день маленький принц прийшов знову.

— Краще, якби ти приходив у один і той же час,— сказав йому лис.— Якщо ти прийдеш, наприклад, о четвертій годині дня, то я вже з третьої години відчуватиму себе щасливим. І чим ближче до призначеного часу, тим щасливішим я буду. О четвертій годині я вже почну хвилюватись і непокоїтись; я узнаю ціну щастю! А якщо ти приходитимеш коли попало, то я ніколи не знатиму, на котру годину готувати своє серце... Мають бути обряди.

— А що таке обряди? — поцікавився маленький принц.

— Це теж давно забута річ,— відповів лис.— Це те, що робить один день несхожим на інші дні, одну годину — на всі інші години. Є, наприклад, такий обряд у моїх мисливців. У четвер вони танцюють із сільськими дівчатами. Це такий чудовий день — четвер! Я йду прогулятись і доходжу аж до виноградника. А якби мисливці танцювали коли попало, всі дні були б схожі один на один, і я зовсім не мав би вільного часу.

Так маленький принц приручив лиса. І коли настав час прощатись, лис мовив:

— О! Я плакатиму по тобі...

— Ти сам винен,— сказав маленький принц.— Я не хотів тобі нічого злого, а ти зажадав, щоб я тебе приручив...

— Ну звісно,— потвердив лис.

— Але ж ти плакатимеш! — сказав маленький принц.

— Ну звісно,— відповів лис.

— Виходить, ти нічого не виграв.

— Виграв,— заперечив лис.— Згадай, що я казав про золоті хліба.

Потім він додав:

— Піди ще подивись на троянди. Ти зрозумієш, що твоя троянда — єдина в світі. А коли вернешся попрощатись зо мною, я подарую тобі одну таємницю.

Маленький принц пішов подивитись на троянди.

— Ви зовсім не схожі на мою троянду,— сказав він їм,— ви ще ніщо. Ніхто вас не приручив, і ви нікого не приручили. Ви такі, як раніше був мій лис. Він був схожий на сто тисяч інших лисів. Але я з ним потоваришував, і тепер він став єдиним у цілому світі.

Троянди дуже зніяковіли.

— Ви гарні, але пусті,— сказав іще маленький принц.— Заради вас не захочеться вмерти. Певна річ, звичайний перехожий і про мою троянду подумає, що вона така ж, як і ви. Але вона одна-єдина, дорожча від усіх вас. Бо я полив її. Бо я накрив її скляним ковпаком. Бо я затулив її ширмою. Бо задля неї я знищив гусінь (залишив тільки двох чи трьох, щоб вивелись метелики). Бо я чув її, коли вона скаржилась чи похвалялась і навіть коли замовкала. Бо це моя троянда.

І маленький принц вернувся до лиса.

— Прощай...— сказав він.

— Прощай,— відповів лис.— Ось мій секрет. Він дуже простий: добре бачить тільки серце. Найголовнішого очима не побачиш.

— Найголовнішого очима не побачиш,— повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

— Твоя троянда така дорога тобі через те, що ти віддав їй стільки часу.

— Моя троянда така дорога мені...— повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

— Люди забули цю істину,— сказав лис.— Але ти не повинен забувати. Ти назавжди береш на себе відповідальність за того, кого приручив. Ти відповідаєш за свою троянду...

— Я відповідаю за свою троянду...— повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

XXII

— Добрий день,— сказав маленький принц.

— Добрий день,— озвався стрілочник.

— Що ти тут робиш?— спитав маленький принц.

— Сортую пасажирів,— відповів стрілочник,— відсилаю їх у поїздах партіями по тисячі чоловік, один поїзд праворуч, другий — ліворуч.

І швидкий поїзд, загуркотівши, як грім, сяючи вогнями, промчав мимо, аж затремтіла будка стрілочника.

— Як поспішають,— мовив маленький принц.— Що вони шукають?

— Сам машиніст цього не знає,— сказав стрілочник.

Другий швидкий поїзд, сяючи вогнями, прогуркотів у другий бік.

— Вони вже повертаються?..— спитав маленький принц.

— Це не ті,— відповів стрілочник.— Це стрічний поїзд.

— Вони були невдоволені там, звідки їдуть?

— Люди завжди невдоволені там, де вони живуть,— сказав стрілочник.

Тут прогуркотів яскраво освітлений третій швидкий поїзд.

— Вони женуться за тими першими? — спитав маленький принц.

— Ні за ким вони не женуться,— сказав стрілочник.— Вони сплять там, усередині, або позіхають. Тільки діти притуляються носами до шибок.

— Тільки діти знають, чого шукають,— зауважив маленький принц.— Вони тратять стільки часу на ляльку з ганчір'я, і вона стає їм дуже дорогою, і якщо її віднімуть, діти плачуть...

— Вони щасливі,— сказав стрілочник.

XXIII

— Добрий день,— сказав маленький принц.

— Добрий день,— відповів торговець.

Він продавав поліпшені пілюлі, які заспокоюють спрагу. Проковтнеш таку пілюлю, і потім цілий тиждень не треба пити.

— Навіщо ти їх продаєш? — спитав маленький принц.

— Від них велика економія часу,— відказав торговець.— Експерти зробили підрахунки. За тиждень людина заощаджує п'ятдесят три хвилини.

— А що роблять у ці п'ятдесят три хвилини?

— Хто що хоче...

«От якби мені треба було витратити п'ятдесят три хвилини,— подумав маленький принц,— я просто пішов би до струмка...»

XXIV

Минув тиждень з дня моєї аварії в пустелі, і, послухавши розповідь про торговця пілюлями, я випив останні краплі води.

— О,— сказав я маленькому принцові,— твої розповіді

дуже цікаві, але я ще не полагодив свого літака, мені більше нічого пити, і я теж був би щасливий, якби міг просто піти до струмка!

— Мій друг лис...— озвався він.

— Хлопчику, йдеться вже не про лиса!

— Чому?

— А тому, що доведеться вмерти від спраги...

Він не зрозумів мене і відповів:

— Добре, коли є друг, навіть якщо треба вмерти. Ось я, я дуже радий, що в мене був друг лис...

«Він не усвідомлює, яка велика небезпека. Він ніколи не знав ні голоду, ні спраги. Йому досить трошки сонця...»— подумав я.

Але він подивився на мене і відповів на мої думки:

— Мені теж хочеться пити... пошукаймо криницю...

Я стомлено розвів руками: це безглуздя — навмання шукати в неосяжній пустелі криницю. А проте ми вирушили в дорогу.

Ми пройшли мовчки багато годин, уже впала ніч, починали світитися зорі. Від спраги мене трохи лихоманило, і я бачив їх немов у сні. А в пам'яті все стояли слова маленького принца.

— Отже, і ти знаєш, що таке спрага? — спитав я.

Проте він не відповів на моє питання. Він просто сказав:

— Вода буває потрібна і серцю...

Я не зрозумів його слів, але промовчав... Знав, що не треба його розпитувати.

Він був стомлений. Сів. Я сів біля нього. Помовчали, а тоді він ще сказав:

— Зірки гарні, бо десь там є квітка, якої не видно звідси...

— Атож,— відповів я, дивлячись на осяяні місяцем піщані складки.

— Пустеля гарна...— додав він.

Це була правда. Мені завжди подобалось у пустелі. Сидиш на піщаному пагорбі. Нічого не видно. Нічого не чути. Але серед тої тиші звідкілясь ідуть промені...

— Пустеля гарна тим,— сказав маленький принц,— що в ній десь криються джерела...

Я раптом зрозумів, що то за таємниче світіння пісків, і це вразило мене. Ще маленьким хлопчиком я жив у одному старому домі, і легенда розповідала, ніби в ньому було заховано скарб. Звісно, ніхто його не знайшов, а може, й не шукав. Але через нього весь той будинок був ніби зачарований. В глибині свого серця мій дім ховав таємницю.

— Так,— мовив я,— йдеться про будинок, про зорі чи пустелю — того, що становить їхню красу, очима не побачиш!

— Я задоволений,— сказав маленький принц,— що ти згоден з моїм другом лисом.

Він заснув, я взяв його на руки й пішов далі. Я був зворушений. Здавалося, що я несу скарб, тендітний і дуже безборонний. Здавалося навіть, що нічого безборонніщого немає на Землі. При світлі місяця я дивився на його бліде чоло, на стулені вії, на пасма волосся, яке ворушив вітер, і казав собі: «Те, що я бачу, це тільки оболонка. Найголовнішого очима не побачиш...»

Його напіврозтулені вуста затремтіли в усмішці, і я ще сказав собі: «Найзворушливіше у цього маленького принца — його вірність квітці, образ троянди, який сяє в ньому, ніби полум'я світильника, навіть коли він спить...» І я зрозумів, що він ще тендітніший і ще безборонніший, ніж здається. Треба старанно берегти світильники: порив вітру може погасити їх...

Отак ідучи, я на світанку побачив криницю.

XXV

— Люди набиваються у швидкі поїзди, але вони вже не знають, що шукають,— сказав маленький принц.— Тому вони метушаться і крутяться то сюди, то туди...

І додав:

— Усе це пусте...

Криниця, до якої ми прийшли, була не така, як інші криниці в Сахарі. Криниці тут — це просто ями в піску. А ця була схожа на сільський колодязь. Але там не було ніякого села, і я подумав, що то сон.

— Дивно,— сказав я маленькому принцові,— тут усе приготовано — корба, відро, вірьовка...

Він засміявся, торкнув вірьовку, почав крутити корбу. І корба заскрипіла, як ото рипить старий флюгер, що довго не рухався, бо не було вітру.

— Чуєш? — озвався маленький принц. — Ми розбудили цей колодязь, і він співає...

Мені не хотілося, щоб він стомився.

— Я сам витягну,— сказав я,— тобі це надто важко.

Повільно витягнув я відро. Надійно поставив його на цямрину криниці. У вухах мені ще лунав спів корби, а у відрі, де ще тремтіла вода, стрибали сонячні зайчики.

— Мені хочеться цієї води,— сказав маленький принц,— дай мені напитись...

І я зрозумів, чого він шукав!

Я підніс відро до його уст. Він пив, заплющивши очі. Було гарно, як на свято. Це була не звичайна вода. Вона народилася від довгої дороги під зірками, від рипіння корби, від зусилля моїх рук, приємна серцеві, як подарунок. Так у дитинстві, коли я був маленьким хлопцем, мені сяяли

різдвяні подарунки — вогнями свічок на ялинці, музикою опівнічної меси, лагідними усмішками.

— Люди на твоїй планеті,— сказав маленький принц,— вирощують п'ять тисяч троянд в одному саду... і не знаходять того, що шукають....

— Не знаходять...— потвердив я.

— А те, що вони шукають, можна було б знайти в одній-єдиній троянді, у ковтку води...

— Це правда,— відповів я.

І маленький принц додав:

— Але очі не бачать. Треба шукати серцем.

Я напився. Дихалось легко. Пісок уранці такого кольору, як мед. І від цього кольору меду я теж був щасливий. Чого б я мав сумувати...

— Ти повинен виконати свою обіцянку,— тихо мовив маленький принц, знову сівши біля мене.

— Яку обіцянку?

— Пам'ятаєш... обротьку для мого баранця... я ж відповідаю за ту квітку!

Я витягнув з кишені свої малюнки. Маленький принц подивився на них, засміявся і сказав:

— Баобаби у тебе трохи схожі на качани капусти...

— О!

А я так пишався тими баобабами!

— А в твого лиса вуха... наче роги... і надто довгі!

І він знову засміявся.

— Ти несправедливий, хлопчику,— я ніколи нічого не вмів малювати, тільки удава зовні і всередині.

— О, це нічого,— сказав він.— Діти знають.

Отож я намалював обротьку для баранця. Віддав малюнок, і серце мені стислося.

— Ти щось надумав, а я не знаю...

Але він не відповів. Він сказав:

— Знаєш, завтра мине рік, як я попав на Землю...

А тоді, помовчавши, додав:

— Я впав зовсім близько звідси...

І почервонів.

І знову, не знаю чого, мене огорнув якийсь дивний сум. Але все-таки я спитав:

— Отже, це не випадково тиждень тому, вранці, коли ми познайомилися, ти ходив тут зовсім один, за тисячу миль від населених місць? Ти повертався туди, де впав?

Маленький принц почервонів знову.

А я, вагаючись, додав:

— Може, тому, що минає рік?..

І маленький принц ще більше зашарівся. Він ніколи не відповідав на запитання, та коли червонієш, то це означає «так», правда ж?

— О! — сказав я.— Я боюсь...

Проте він перебив мене:

— Тепер тобі треба працювати. Вертайся до своєї машини. Я жду тебе тут. Приходь завтра ввечері...

Та мені не стало спокійніше. Я згадав лиса. Тому, хто дає себе приручити, буває, доводиться й поплакати.

XXVI

Поблизу криниці була руїна старого кам'яного муру. На другий день увечері, кінчивши роботу, я вернувся туди і ще здалеку побачив, що мій маленький принц, спустивши ноги, сидить зверху. І почув, як він казав:

— Виходить, ти не пам'ятаєш? Це було не тут!

Хтось, певно, відповів йому, бо він заперечив:

— Ні! Ні! Якраз у цей день, тільки не в цьому місці...

Я підходив до муру. Нікого більше я там не бачив і не чув. А тим часом маленький принц знову сказав комусь:

— Ну, звісно. На піску ти побачиш, де починаються мої сліди. Тобі треба тільки почекати на мене. Цієї ночі я туди прийду.

До муру було метрів двадцять, а я так само нікого не бачив.

Трошки помовчавши, маленький принц озвався знову:

— А в тебе добра отрута? Ти певна, що я не буду довго мучитися?

Я став, серце моє стислося, але я все ще нічого не розумів.

— Тепер іди...— сказав маленький принц.— Я хочу зійти вниз.

Тоді я опустив очі і аж підскочив! Під муром, піднявши голову до маленького принца, лежала жовта змія, з тих, від укусу яких людина за тридцять секунд гине. Витягуючи з кишені револьвер, я бігцем кинувся до неї, але, почувши шурхіт моїх кроків, змія тихо, мов конаючий струмочок, поповзла по піску і з ледь чутним металічним шелестом, не дуже поспішаючи, залізла між каміння...

Я підбіг до муру саме вчасно, щоб узяти на руки маленького принца, білого як сніг.

— Що за вигадки! Ти вже розмовляєш із зміями!

Я розв'язав золотий шарф, який він завжди носив. Змочив йому скроні і дав випити води. І вже не наважувався більше ні про що питати його. Він серйозно подивився на мене і обняв мене за шию. Я чув, як у нього б'ється серце, мов у пташки, що, підстрелена, вмирає. Він сказав мені:

— Я радий, що ти знайшов, чого там не вистачало у твоїй машині. Тепер ти можеш повернутися додому...

— Звідки ти знаєш?

Я саме хотів сказати йому, що понад усі сподівання таки полагодив літак!

Він нічого не відповів на моє запитання, тільки сказав:

— Я теж сьогодні повертаюсь додому.

І сумно додав:

— Це значно далі... це значно важче...

Я відчував, що відбуваються якісь дивні речі. Я стискав його в обіймах, мов малу дитину, одначе мені вдавалося, що він вислизає прямо в якусь безодню, і я ніяк не можу його втримати...

Його задумливий погляд губився десь у далині.

— У мене є твій баранець. І ящик для баранця. І оброть...

І він сумно всміхнувся.

Я довго ждав. Відчував, що він поволі приходив до тями.

— Ти трохи злякався, хлопчику...

Налякався, певна річ! Але він тихенько засміявся:

— Куди страшніше мені буде сьогодні ввечері...

Знову мене обдало крижаним холодом передчуття непоправного. Я не міг примиритися з думкою, що ніколи більше не почую його сміху. Той сміх був для мене мов джерело в пустелі.

— Хлопчику, я хочу ще почути, як ти смієшся...

А він сказав:

— Сьогодні вночі мине рік. Моя зірка опиниться якраз над тим місцем, де рік тому я впав...

— Скажи, хлопчику, вся ота історія із змією, з побаченням і з зіркою — це просто поганий сон, так же?

Але він не відповів. Сказав:

— Найголовнішого очима не побачиш...

— Правда...

— Це як із квіткою. Якщо ти любиш квітку, що росте десь на зірці,— вночі тобі приємно дивитися на небо. Всі зірки розцвітають.

— Правда...

— Це як з тією водою. Коли ти дав мені напитися, вона була наче музика... а все та корба і вірьовка... ти пам'ятаєш... вона була чудова...

— Правда...

— Вночі ти подивишся на зірки. Моя зірка надто маленька, я не можу тобі й показати, де вона. Та це й краще. Вона буде для тебе просто однією з багатьох зірок. І тобі подобатиметься дивитись на всі зірки... Усі вони стануть твоїми друзями. І потім я тобі щось подарую...

І він засміявся.

— О хлопчику, хлопчику, як я люблю цей сміх!

— Оце й буде мій подарунок... це буде, як ото з водою...

— Що ти хочеш сказати?

— Люди мають свої зірки, які перестають бути звичайними зорями. Для одних — тих, хто мандрує,— вони — дороговказ. Для інших це тільки маленькі вогники. Для вчених зорі — складні задачі. Для мого бізнесмена вони золоті. Але всі ці зірки мовчать. А в тебе будуть такі зірки, яких більше ні в кого немає...

— Як це розуміти?

— Я житиму на одній із зірок, я там сміятимусь, і коли ти дивитимешся вночі на небо, це буде так, наче сміються усі зірки. У тебе будуть зірки, які вміють сміятись!

І він знову засміявся.

— І коли ти втішишся (а втіха завжди приходить), то будеш задоволений, що познайомився зі мною. Ти завжди будеш моїм другом. Тобі захочеться посміятися зі мною. Тоді ти одчиниш вікно, і тобі буде приємно... І твої друзі будуть страшенно здивовані, що ти, дивлячись на небо, смієшся. А ти їм скажеш: «Так, зірки завжди викликають у мене бажання сміятись!» І вони подумають, що ти не сповна розуму. От яку капосну штуку я тобі втну...

І він ще засміявся.

— Це буде так, начеб я замість зірок дав тобі безліч дзвіночків, що вміють сміятись...

І він ще раз засміявся. Потім знову став серйозний:

— Знаєш... сьогодні вночі... ти не приходь.

— Я не покину тебе.

— У мене буде такий вигляд, наче мені кепсько... Наче я вмираю. Так воно буває. Не треба, щоб ти це бачив, не приходь.

— Я не покину тебе.

Одначе він був заклопотаний.

— Я кажу тобі це... і через змію. Не треба, щоб вона тебе вкусила... Змії злі. Може вкусити собі на втіху.

— Я не покину тебе.

Його щось заспокоїло.

— Правда, на другий укус у них немає отрути...

Тієї ночі я не бачив, як він пішов. Вислизнув нечутно. Коли я догнав його, він ішов швидко й рішуче. Мені він тільки й сказав:

— А, це ти...

І взяв мене за руку. Проте щось його ще мучило.

— Ти даремно так зробив. Тобі буде боляче. Я буду наче мертвий, а насправді це буде не так...

Але я мовчав.

— Розумієш... Це дуже далеко. Я не зможу забрати свого тіла. Це надто важко.

Я мовчав.

— Та це все одно, що покинути стару оболонку. За старими оболонками нема чого сумувати...

Я мовчав.

Він трохи занепав духом. А проте зробив ще одне зусилля:

— Знаєш, це буде гарно. Я теж дивитимусь на зірки. І всі зорі будуть ніби криниці з іржавою корбою. І всі зорі дадуть мені напитися...

Я мовчав.

— Це буде так забавно! У тебе буде п'ятсот мільйонів дзвіночків, у мене — п'ятсот мільйонів струмків...

І він теж замовк: він плакав...

— Це тут. Дай мені ступити крок самому.

І він сів, бо йому стало страшно.

І ще він сказав:

— Ти знаєш... моя троянда... я за неї відповідаю! А вона така квола! І така наївна. Єдине, чим вона може боронитися, це чотирма нікчемними колючками...

Я теж сів, бо ноги більше не держали мене. Він сказав:

— Ну от... Це все...

Повагався трошки, потім підвівся. І ступив тільки крок. А я не міг ворухнутися.

Мов жовта блискавка мигнула біля його кісточки. Він лишився нерухомий. Не закричав. А тоді впав — повільно, як падає дерево. І нечутно, бо пісок приглушує звуки.

XXVII

І ось минуло вже шість років... Я ще ніколи не розповідав цієї історії. Коли я вернувся, товариші були раді, що знову бачать мене живим. Мені було дуже сумно, але я казав їм: «Це втома...»

Тепер я трохи заспокоївся. Тобто... не зовсім. Та я добре знаю, що він повернувся на свою планетку, бо, коли розвиднілo, я не знайшов на піску його тіла. Воно було не таке

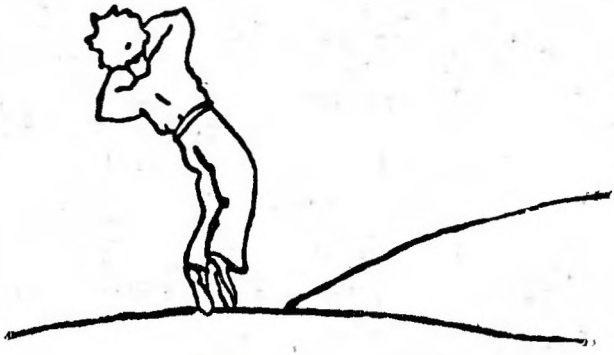

вже й важке... А по ночах я люблю слухати зорі. Наче п'ятсот мільйонів дзвіночків...

Але буває щось незвичайне. В обороті, яку я намалював маленькому принцові для його баранця, я забув намалювати ремінець! Маленький принц ніколи не зможе надіти її на баранця. Отож я питаю себе: «Що сталося там, на його планеті? Може, баранець з'їв троянду...»

Іноді я кажу собі: «Певно, що ні! Маленький принц щоночі накриває троянду скляним ковпаком і ретельно наглядає за своїм баранцем...» І тоді я щасливий. І всі зірки тихенько сміються.

А часом я кажу собі: «Трапляється ж іноді, що буваєш неуважним, і цього досить! Може, він колись увечері забув про скляний ковпак або вночі нишком вийшов баранець...» І тоді всі дзвіночки мовби заливаються сльозами!..

Все це дуже загадкове. Для вас, тих, хто теж полюбив маленького принца, як і для мене, світ буде інший, якщо десь, невідомо де, баранець, якого ми ніколи не бачили, можливо, з'їв троянду...

Погляньте на небо. Спитайте себе: «Є ще та квітка чи ні? Що, як баранець її з'їв?» І ви побачите, як усе змінюється...

І жоден дорослий ніколи не зрозуміє, як це важливо!

Це, по-моєму, найкраще і найсумніше місце на світі. Це той самий куточок пустелі, що намальований і на попередній сторінці, але я намалював його ще раз, щоб вам краще було видно. Це тут маленький принц появився на Землі, а потім зник.

Придивіться уважніше до цього краєвиду, щоб неодмінно пізнати те місце, якщо колись будете в Африці, в пустелі. І коли ви там проїжджатимете, благаю вас, не поспішайте, затримайтесь трохи саме під цією зіркою! І якщо до вас підійде маленький хлопчик з золотим волоссям, який сміється і не відповідає на запитання, ви одразу догадаєтесь, хто він такий. Тоді — будьте ласкаві! — не залишайте мене у великій журбі: мерщій напишіть мені, що він вернувся...

ЗМІСТ

ПЛАНЕТА ЛЮДЕЙ 5

МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ 99

90 к.